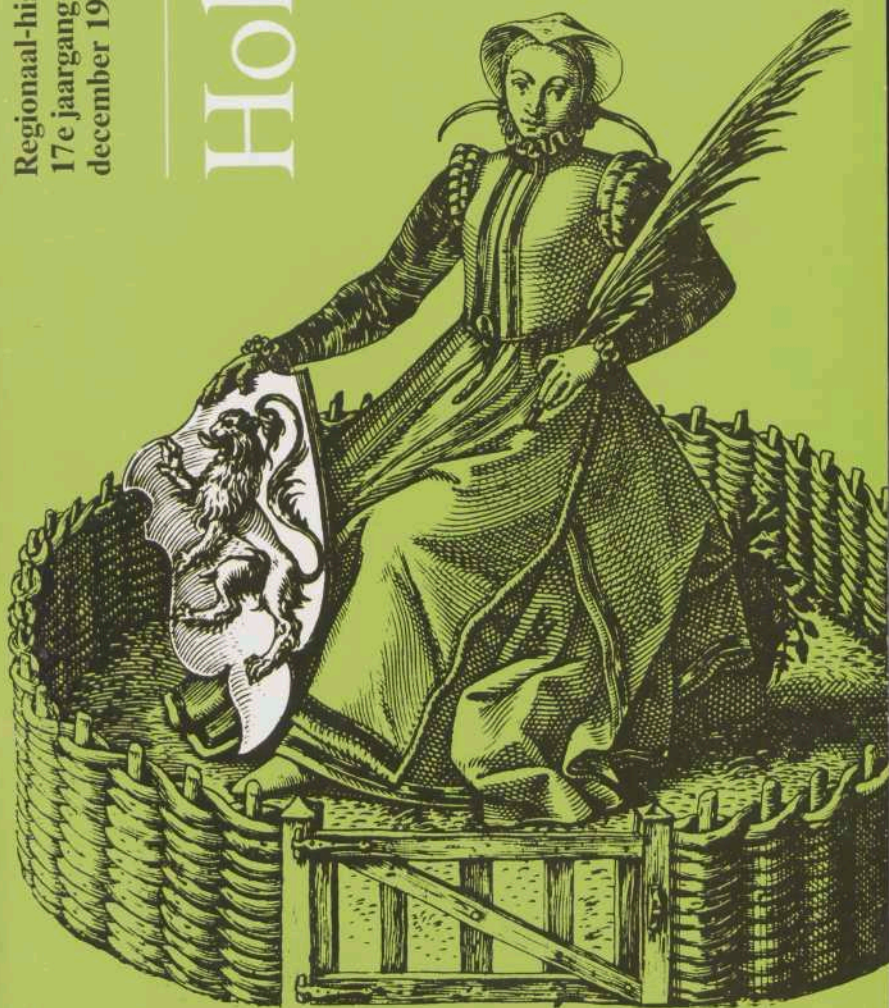

Regionaal-historisch tijdschrift
17e jaargang | nummer 6
december 1985

Holland

Holland, regionaal-historisch tijdschrift

Holland is een tweemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts de reeks *Hollandse Studiën* uitgeeft. *Holland* wordt kosteloos aan de leden toegezonden. Voor de *Hollandse Studiën* gelden speciale ledenprijzen/ledenkortingen.

Redactie

J. E. A. Boomgaard, R. F. Claassen, M. Carasso-Kok, R. Huijbrecht, E. H. de Jong, R. Lombarts, D. J. Noordam, H. Oost, E. N. Palmboom, M. S. Polak, L. J. H. Vroom, A. E. L. van IJzendoorn, W. M. Zappey.

Vaste medewerkers

J. Alleblas (bibliografie), J. J. Cahen (musea), P. J. Woltering (archeologie).

Kopij (getypt) voor *Holland* en *Hollandse Studiën* alsmede te bespreken publikaties te zenden aan de redactiesecretaris van *Holland*, Drs. J. E. A. Boomgaard, Keizersgracht 570, 1017 EM - Amsterdam, telefoon 020-27 74 47.

Opgave van publikaties op het gebied van de geschiedenis van Holland, die door hun wijze van uitgave gemakkelijk aan de aandacht ontsnappen, gaarne aan de vaste medewerker voor de bibliografie, J. Alleblas, Gemeentearchief Dordrecht, Postbus 742, 3300 AS Dordrecht, telefoon 078-14 11 88.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de belangstelling voor en de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland in het bijzonder in haar regionale en lokale aspecten te bevorderen.

Secretariaat: Mevrouw M. B. Lohmann-de Roever, p/a Gemeentelijke Archiefdienst, Amsteldijk 67, 1074 HZ Amsterdam, telefoon 020-64 69 16.

Ledenadministratie: Mevrouw M. Timmers, Kantelenweg 5, 3233 RA Oostvoorne, telefoon 01815-41 88.

Contributie: f 45 per jaar voor gewone leden (personen), f 50 per jaar voor buitengewone leden (instellingen), na ontvangst van een acceptgirokaart te storten op postgirorekening nr. 339121 ten name van de Historische Vereniging Holland te Oostvoorne. Zij die in de loop van een kalenderjaar lid worden, ontvangen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van *Holland*, evenwel niet de reeds verschenen delen van de *Hollandse Studiën*.

Losse nummers: f 7,50, dubbele nummers f 15, vermeerderd met f 2,50 administratiekosten voor een enkel nummer, f 5 voor meerdere nummers of voor een dubbel nummer. Losse nummers kunnen worden besteld door overmaking van het verschuldigde bedrag op postgirorekening nr. 3593767 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publikaties te 's-Gravenhage, onder vermelding van het gewenste.

Hollandse Studiën: Delen in de serie *Hollandse Studiën* en het *Apparaat voor de geschiedenis van Holland* kunnen op dezelfde wijze worden besteld als losse nummers van Holland. Gegevens over de publikaties van de Vereniging zijn te vinden in de catalogus die ieder jaar aan de leden wordt toegestuurd en in de rubriek Verkrijgbaar via Holland achterin elke aflevering van het tijdschrift. De catalogus is tevens op aanvraag verkrijgbaar bij de secretaris van de redactie: drs. J. E. A. Boomgaard, Keizersgracht 570, 1017 EG Amsterdam.

ISSN 0166-2511

© 1985 Historische Vereniging Holland. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Archeologische kroniek van Holland over 1984

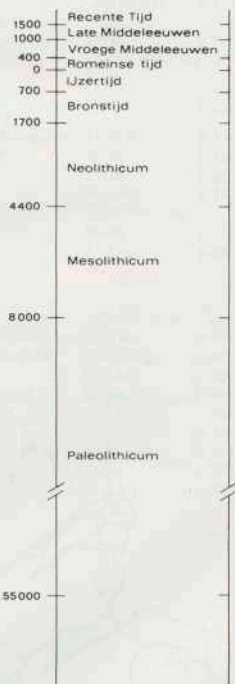
De kroniek bestaat uit twee delen: I Noord-Holland en II Zuid-Holland. Deze versche-
nen tot nu toe in resp. aflevering 5 en 6 van Holland. Om praktische redenen is, met
ingang van deze jaargang, besloten tot samenvoering van beide delen in één kroniek.
Deze zal voortaan verschijnen in aflevering 6.

De kronieken van Noord- en Zuid-Holland zijn beide ingedeeld in drie rubrieken: Pre-
historie, Romeinse Tijd en Middeleeuwen-en-later. Daarbinnen zijn de vindplaatsen
alfabetisch geordend. Vindplaatsen die informatie uit meerdere perioden hebben opge-
leverd worden gewoonlijk alleen onder de daarvoor het meest in aanmerking komende
rubriek vermeld. Bij de berichten bevinden zich bijdragen van derden en ontleningen
aan bestaande literatuur. Ter onderscheiding is het volgende aangehouden. Bijdragen
van derden zijn ondertekend; berichten met volledige literatuuropgave zijn letterlijk
overgenomen. De overige berichten zijn door de auteurs van de kroniek geschreven,
waarbij die met bronvermelding zijn gebaseerd op mededelingen of op literatuur die in
de literatuurlijst wordt vermeld.

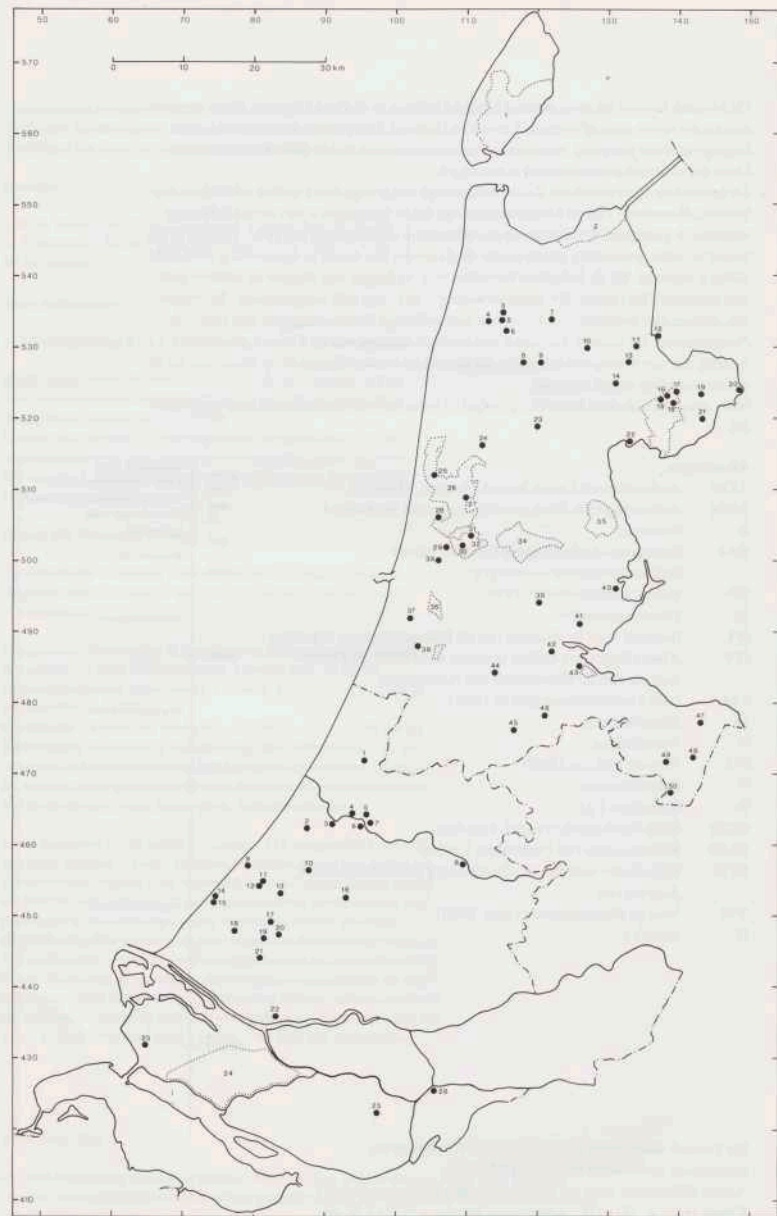
Naar allen die aan deze kroniek op enigerlei wijze hebben meegewerkt gaat onze dank
uit.

Afkortingen

ADN	Archeologisch Depot Noord-Holland, Haarlem
AWN	Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland
B	Bronstijd
BAI	Biologisch-Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen
BP	Before present = voor 1950
D	Diverse perioden
IPL	Instituut voor Prehistorie van de Rijksuniversiteit te Leiden
IPP	Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Proto- historie van de Universiteit van Amsterdam
LM	Late Middeleeuwen (1000-1500)
M	Mesolithicum
N	Neolithicum
NT	Nieuwe Tijd (na 1500)
P	Paleolithicum
R	Romeinse Tijd
RGD	Rijks Geologische Dienst, Haarlem
RMO	Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
ROB	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort
VM	Vroege Middeleeuwen (voor 1000)
IJ	IJzertijd

De kroniek staat onder redactie van drs. P.J. Woltering,
privaal archeoloog van Noord-Holland.
Adres: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek,
Kleine Haag 2, 3811 HE Amersfoort, telefoon (033) 1 26 48.

Overzicht van vindplaatsen en karteringen in 1984.
Tek. ROB.

Noord-Holland

Akersloot	27 (LM, NT)	p. 335
Alkmaar	24 (LM, NT)	p. 336
Amstelveen 1	45 (LM, NT)	p. 336
Amstelveen 2	46 (LM, NT)	p. 336
Amsterdam: centrum	42 (LM, NT)	p. 337
Amsterdam: Oostzanerwerf	39 (LM)	p. 339
Amsterdam: Sloten	44 (LM)	p. 340
Amsterdam: Zunderdorp	41 (LM)	p. 340
Barsingerhorn: Kollhorn	7 (N)	p. 324
Beverwijk	33 (VM, LM)	p. 341
Bloemendaal	37 (LM)	p. 341
Castricum	28 (R, NT)	p. 333
Diemen en Diempolder	43 (LM)	p. 342
Drechterland: Westwoud	18 (B, LM)	p. 325
Drechterland: Zwaagdijk 1	17 (B)	p. 325
Drechterland: Zwaagdijk 2	16 (B)	p. 325
Drechterland: Zwaagdijk 3	15 (N, B)	p. 325
Egmond-binnen	25 (N)	p. 327
Enkhuizen	20 (LM)	p. 342
Groot Limmer en Castricummer Polder	26 (R, LM)	p. 333
Haarlem	38 (N, B, U, LM)	p. 343
Heemskerk	29 (R, LM)	p. 343
Hilversum 1	49 (P)	p. 327
Hilversum 2	48 (P)	p. 327
Hilversum 3	50 (P, B, U)	p. 327
Hoorn	22 (LM, NT)	p. 344

Over de ROB-veldkartering op Wieringen en de IPP-opgravingen bij Schagen: Muggenburg en Uitgeest 1 (terp 100 en 101) is al in de kroniek over 1983 bericht (zie Woltering 1984).

Huizen	47 (P, N, U)	p. 328
Medemblik	12 (B, LM, NT)	p. 329
Monnickendam	40 (LM, NT)	p. 344
Nieuwe Niedorp	9 (N)	p. 330
Noorder-Koggenland: Benningbroek	14 (LM, NT)	p. 345
Noorder-Koggenland: Opperdoes	11 (NT)	p. 345
Noorder-Koggenland: Twisk	13 (N)	p. 330
Obdam: Hensbroek	23 (LM)	p. 345
Oude Niedorp: Blokhuisen	8 (VM, LM)	p. 346
Schagen: Keinse	3 (NT)	p. 333
Schagen: Hemkewerf	4 (R)	p. 333
Schagen: centrum	5 (LM, NT)	p. 333
Schagen: Muggenburg	6 (R)	
Stede Broec: Grootbroek	19 (B)	p. 330
Texel	1 (U, R, VM, LM)	p. 334
Uitgeest 1	31 (R)	
Uitgeest 2	30 (R)	p. 334
Uitgeesterbroek- en Krommeniteer Woudpolder	32 (U, R)	p. 334
Velslerbroekpolder	36 (B)	p. 330
Venhuizen	21 (B)	p. 332
Waterland	34 (LM)	p. 346
Wieringen	2 (U, VM, LM)	
Wieringermeer	10 (N)	p. 332
Zeevang	35 (LM)	p. 346

Zuid-Holland

Alphen aan den Rijn: Zwammerdam	8 (R)	p. 349
Delft: Heilige Geestkerkhof	20 (R, LM)	p. 355
Dordrecht: Voorstraat	26 (LM)	p. 358
's-Gravenhage: Johan van Oldenbarneveldtlaan	9 (VM)	p. 362
's-Gravenhage: Ockenburg	14 (R, VM)	p. 365
's-Gravenhage: Ockenrode/Solleveld	15 (R, VM, LM)	p. 365
's-Gravenhage: Korte Houtstraat	11 (LM)	p. 363
's-Gravenhage: Wagenstraat	12 (LM)	p. 366
Leiden: De Camp	4 (LM)	p. 366
Leiden: Roomburger Polder	6 (R, VM)	p. 349
Leiden: Stevenshofjespolder	3 (U)	p. 348
Leiderdorp: Dwarswetering	5 (VM)	p. 368
Leiderdorp: Hoogmadeseweg	7 (VM)	p. 368
Leidschendam	10 (B)	p. 348
Mansdam	25 (R)	p. 352
Putten	24 (U, R, LM)	p. 349
Rijswijk	17 (R)	p. 352

Schipmuiden: Rozemarijn	21 (LM)	p. 368
Schipmuiden: Woudse Polder	19 (R, LM)	p. 353
Vlaardingen	22 (LM)	p. 369
Voorburg: Arentsburgh	13 (R)	p. 354
Voorhout: Teylingen	1 (LM, NT)	p. 369
Wassenaar	2 (VM)	p. 349
Wateringen/Kwintsheul	18 (R, LM)	p. 354
Westvoorne	23 (R)	p. 355
Zoetermeer	16 (LM)	p. 372

I Noord-Holland

P.J. Woltering

Prehistorie

Barsingerhorn: Kolhorn (afb. 1) In de Waardpolder, ten noorden van Kolhorn, zijn de opgravingen in een woonplaats van de Laat-Neolithische Standvoetbekercultuur voortgezet. Het onderzoek wordt uitgevoerd door het BAI (J.D. van der Waals; in 1984 onder dagelijkse en technische leiding van P. Schut) en kan plaatsvinden dankzij een jaarlijkse subsidie van de provincie Noord-Holland.

In 1983 werd een verkennend onderzoek in de zuidelijke woonkern uitgevoerd. Daarbij werd, langs een oost-west en een noord-zuid doorsnede, een reeks opgravingsputten van 2 x 10 m aangelegd, passend in het in eerdere verslagen al beschreven dambordstelsel. In het centrum van de bewoning op de westelijke kreekoever werd een opmerkelijke welput gevonden. Deze had een doorsnede van ca 50 cm en reikte tot ca 2 m onder het toenmalige maaiveld.

In 1984 werd (in de maanden mei en juni) onder bijzonder ongunstige weersomstandigheden gewerkt. Van de zuidelijke woonkern werd, in de omgeving van de in 1983 gevonden waterput, ca. 160 m² onderzocht. Opnieuw bleek dat de prehistorische woonlaag in het centrum van de nederzetting vrijwel geheel in de moderne bouwvoor is opgenomen. Het zeven van deze 40 cm dikke bouwvoor bleek als gevolg van het hoge gehalte aan Middeleeuwse klei een zeer tijdrovende aangelegenheid. In beide onderzoeksjaren werden op de hellende oever van de kreek weer veel indrukken van runderhoeven vastgesteld; in een vanuit de nederzetting waaivormig verloopend patroon. Naar de geologische situatie van de waterput werd een onderzoek ingesteld door het Instituut voor Aardwetenschappen van de Rijksuniversiteit Utrecht (B. Zuurdeeg,

Afb. 1 Barsingerhorn: Ongeveer 2 m diepe welput, met een vulling van 1) opzettelijk aangebrachte zeeëgelresten, 2) tijdens het gebruik in de put geraakt organisch materiaal, 3) nagezakte nederzettinggrond. Foto BAI.

I.M.A. Coenegracht, J. vd. Wal). Chemische analyses van de ondergrond maken zeer waarschijnlijk dat zich destijds in de oeverwal een zoetwaterbel bevond. Deze reikte niet veel dieper dan de put en dreef op het brakke grondwater eronder. Voor dit deel van het onderzoek is door de provincie Noord-Holland een extra subsidie verstrekt. Het fosfaatgehalte van de bodem werd onderzocht door J. Reijnders, eveneens van het Instituut voor Aardwetenschappen. Ter plaatse van de nederzetting werd een duidelijke fosfaatconcentratie vastgesteld.

Een voorlopig verslag over de opgravingen te Kolhorn zal binnenkort in het tijdschrift *Helinium* verschijnen.

Bron: J.D. van der Waals, BAI, Groningen.

Drechterland: Westwoud Bij de afgraving van een hoog perceel aan de noordkant van de Dorpsstraat te Westwoud werd door P. Diepen uit deze plaats prehistorisch en Laat-Middeleeuws materiaal verzameld. De vondst werd gemeld aan het Westfries Museum. Het gaat om een groot aantal fragmenten aardewerk uit Midden-Late Bronstijd (op grond van magering en andere kenmerken — bijvoorbeeld vingertopindrukken — kunnen twee perioden worden onderscheiden: zgn. Hoogkarspel-vroeg en -laat), stukken vuursteen, natuursteen, houtskool, zgn. hutteleem, en enkele fragmenten 12e-13e-eeuws aardewerk (kogelpot, pingsdorf, paffrath, proto-steengoed).

Bron: T.Y. van de Walle-van der Woude, Westfries Museum, Hoorn.

Drechterland: Zwaagdijk 1, 2 en 3 (afb. 2) Begin 1984 werd begonnen met de eerste werkzaamheden in het kader van de ruilverkaveling Westwoud. Deze ruilverkaveling zal, door de andere bodemgesteldheid, infrastructuur en geringere waterrijkdom van het gebied, een minder ingrijpend karakter hebben dan die in Het Grootslag. In het noordoostelijk deel werd begonnen met het graven van nieuwe sloten, het verbeteren en verbreden van oude sloten en het dempen van overbodig geworden sloten. Tevens werden de bermsloten van het oostelijke deel van de voortzetting van de Westfriiseweg gegraven. Al deze werkzaamheden werden door medewerkers van het IPP op de voet

Afb. 2. Drechterland: Zwaagdijk 3. In het profiel zijn twee kultuurlagen zichtbaar. De donkergrijze laag aan de basis dateert uit het Laat-Neolithicum (Klokbeekcultuur); in het vlak eronder zijn eergetouwsproten zichtbaar. Op het Laat-Neolithische niveau ligt een lichtgrijs laagje, dat waarschijnlijk uit de Vroege Bronstijd dateert. Foto IPP.

gevolgd: de profielen werden nagelopen en gecontroleerd op de aanwezigheid van prehistorische en Middeleeuwse kultuurlagen. Hierbij werd geconstateerd, dat op plaatsen waar in 1983 tijdens de veldkartering en het luchtfoto-onderzoek aanwijzingen voor vroegere bewoning werden gevonden ook in veel gevallen in de profielen van een duidelijke bewoningslaag sprake was. Daarnaast werden ook nieuwe vindplaatsen geregistreerd.

Tijdens het uitgraven van het wegcunet werden ten behoeve van de interpretatie van de gegevens op drie plaatsen kortstondige opgravingen uitgevoerd. Deze vonden plaats in de perioden 21-28.6, 11-17.7 en 8-17.10. De meest oostelijk gelegen vindplaats leverde een nederzetting uit de Midden- Late Bronstijd op. De plattegrond van een driescheppige boerderij, omringd door de smalle, in West Friesland algemeen voorkomende langwerpige greppel, werd gedeeltelijk blootgelegd. Naast de plattegrond werden vele kringgreppels aangetroffen, die tijdens de bewoning zgn. korenbergjes omringd hebben. Uit de greppels werden bot en aardewerk van het type 'Hoogkarspel-vroeg' geborgen. Op de tweede, meer westelijk gelegen onderzoeksplek werden voornamelijk onregelmatig verloopende greppels met sterk variërende breedte en diepte aangetroffen. Hieruit werden vondsten uit dezelfde periode geborgen. Opmerkelijk is een fragment van een oventje.

Een derde opgraving werd uitgevoerd dicht bij de kruising van de Westfriisiaweg met de weg Zwaagdijk-Westwoud. Hier waren door P. Veerman, amateur-archeoloog te Westwoud, tijdens en na het graven van de bermsloten enkele Laat-Neolithische scherfjes gevonden. De Neolithische nederzetting ligt op een zandige opduiking, onder een ca 35 cm dikke kleilaag. Op deze kleilaag bevindt zich het niveau uit de Midden-Late Bronstijd. Onder de kleilaag zijn kultuurlagen waarneembaar. In de onderste, donkergrijze laag werden scherfjes van standvoetbekers, 'all-over-ornamented' bekers, maritieme klokbekers en Veluwe klokbekers aangetroffen. In het bovenste, lichtgrijze laagje werden scherfjes met putjesversiering, vermoedelijk daterend uit de Vroege Bronstijd, gevonden. Onder de Neolithische laag werden ploegsporen en een rijtje paalsporen van waarschijnlijk een omrastering aangetroffen. Hoogtemetingen van de bewoningslagen toonden aan, dat het onderzoek plaatsvond in de periferie van de nederzetting. De kern moet meer noordelijk gelegen zijn.

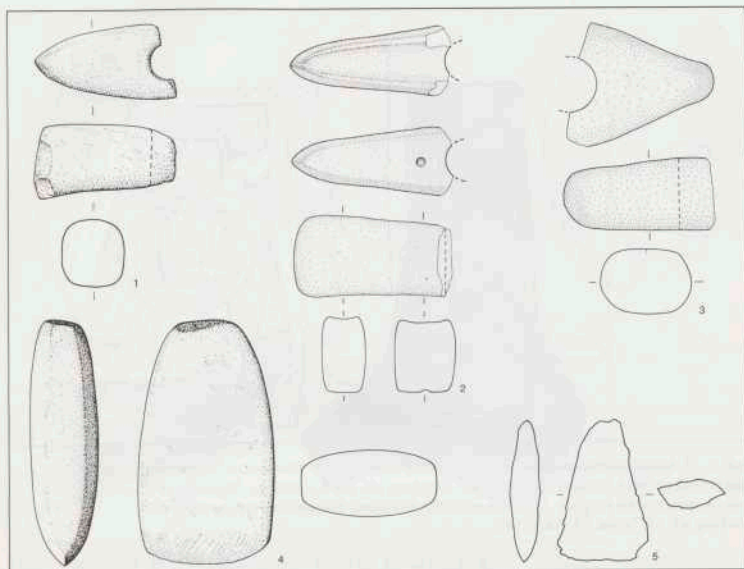
Als voortzetting van de veldkartering en het luchtfoto-onderzoek werd in het voor-najaar van 1984 een booronderzoek uitgevoerd op de meeste graspercelen waarop bij de luchtfoto-interpretatie sporen van mogelijke prehistorische bewoning werden waargenomen. Veelal bevestigden de boringen de aanwezigheid van bewoningssporen uit de Bronstijd op de betreffende plaatsen. De gegevens verkregen uit veldkartering, booronderzoek, luchtfoto-interpretatie, slootprofielen en verkennd bodemonderzoek verschaften ons een duidelijk inzicht in de bewoningsgeschiedenis van het ruilverkavelingsgebied Westwoud.

IPP, Amsterdam

W. H. de Vries-Metz

Afb. 5. Egmond-binnen. Smedefragment van een stenen hamerbijl (verg. afb. 3:1) Schaal 1:3. Foto ROB.

Afb. 3. 1. Egmond-binnen. Snedefragment van een stenen hamerbijl (verg. afb. 5); 2. Wieringermeer. Snedefragment van een stenen hamerbijl (verg. afb. 6); 3. Wieringermeer. Topfragment van een stenen hamerbijl (verg. afb. 7); 4. Nieuwe Niedorp. Stenen bijl (verg. afb. 8); 5. Noorder-Koggenland: Twisk. Vuurstenen bijlje (verg. afb. 11). Schaal 1:3. Tek. ROB.

Egmond-binnen (afb. 3:1 en 5) In een tuin aan de Abdijlaan werd een fragment gevonden van een hamerbijl met cilindrische doorboring, afgerond rechthoekige dwarsdoorsnede en een naar onder toe iets verbrede (beschadigde) snede. De hamer is vergelijkbaar met het door Addink-Samplonius (1968) in Midden-Nederland onderscheidde R-type. Het gesteente is makroskopisch gedetermineerd als waarschijnlijk amfiboliet (H. Kars, ROB). De in 1983 gedane vondst werd gemeld door E. H. P. Cordfunke en F. Diederik.

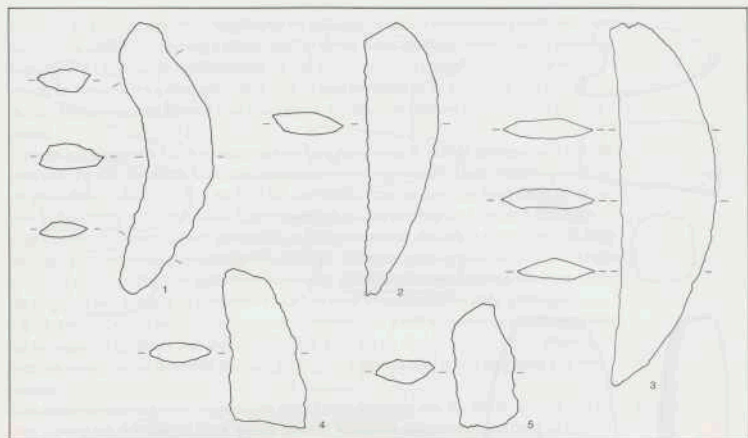
Hilversum 1, 2 en 3 Uit de omgeving van Hilversum werden door AWN-afdeling Naerdincklant meerdere vondsten gemeld.

Corversbos: vijf Midden-Paleolithische artefacten (een geretoucheerde schaaaf, een kernstuk, drie afslagen), verzameld op akkers in dit bos.
 's Gravelandseweg: drie Midden-Paleolithische afslagen, gevonden in een bij het inkuielen van gras gegraven greppel.

Wester- en zuiderheide: drie Midden-Paleolithische afslagen, jongere bewerkte vuursteen (waaronder een fragment van een vuurstenen sikkel) en aardewerk uit Bronstijd en IJzertijd.

Hoorneboegse heide: een Midden-Paleolithische afslag.

Vinders waren: A. Boelsma, A. Dadema, J. Offerman, H. R. Peters, R. Peters en K. Ruys.

Afb. 4. 1. Venhuizen. Vuurstenen sikkel (verg. afb. 12); 2. Stede Broec; Grootebroek. Vuurstenen sikkel (verg. afb. 9); 3. Medemblik. Vuurstenen sikkel (verg. afb. 10); 4. Venhuizen. Fragment van een vuurstenen sikkel (verg. afb. 13); 5. Waarschijnlijk Venhuizen. Fragment van een vuurstenen sikkel (verg. afb. 14). Schaal 1:3. Tek. ROB.

De Midden-Paleolithen zijn, evenals die uit de omgeving van Huizen (zie deze kroniek) bestudeerd door D. Stapert, BAI. Tot nu toe zijn, in enkele jaren tijd, 38 Midden-Paleolithische artefacten uit het Gooi bekend geworden. Een samenvattende publikatie wordt door D. Stapert en J. Offerman voorbereid. Het latere materiaal is gedetermineerd door M. Addink-Samplonius, De Vaart, Hilversum.

Bron: J. Offerman, Hilversum en *Jaarverlag 1984 van AWN-afdeling Naerdincklant*.

Huizen A. Boelsma uit Eemnes deed vondsten op meerdere plaatsen ten zuiden van Huizen:

Ijzere Veld (een akkercomplex): drie Midden-Paleolithische artefacten (een kernstuk, twee afslagen) en mogelijk een Laat-Neolitische potbekerscherf.

Craillouche Bosch: een Midden-Paleolithisch kernstuk.

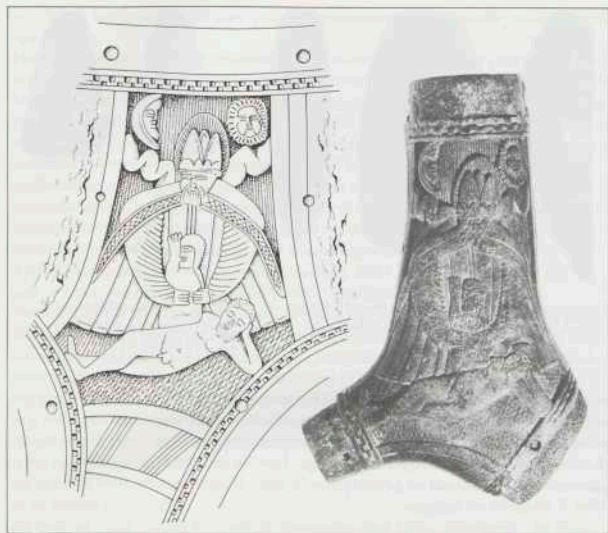
Oude Bussummerweg en De Eng: IJzertijdscherven.

De Midden-Paleolithen zijn gedetermineerd door D. Stapert, BAI.

Bron: J. Offerman, Hilversum en *Jaarverlag 1984 van AWN-afdeling Naerdincklant*.

Afb. 10. Medemblik. Vuurstenen sikkel (verg. afb. 4;3) Schaal 1:3. Foto ROB.

Afb. 15. Medemblik, Hersthoornen kruithoorn. Schaal 1:2. Tek. en foto ROB.

Medemblik (afb. 4:3, 10 en 15) In de slibbodem van het IJsselmeer, even voor de haven van Medemblik, werd in 1984 door sportduiker J. v.d. Heijden uit Medemblik een vuurstenen artefact gevonden (afb. 4:3 en 10). Het voorwerp behoort tot de gereedschappen uit de Midden- of Late Bronstijd en staat in de archeologie bekend onder de naam 'vuurstenen sikkel'.

De sikkel is 19,1 cm lang, heeft een grootste breedte van 5,1 cm en een grootste dikte van 1,3 cm. Het gehele oppervlak heeft een egaal zwart, zogenaamd moeras-patina en bestaat geheel uit oorspronkelijke retouches in een vlakke druktechniek. Het voorwerp verkeert in een zo uitzonderlijk goede staat, dat sporen van gebruik, zoals hooggans, polijstrichting, schachting, krassen en slijtage, afzonderlijk geanalyseerd kunnen worden. Naar aanleiding van de 'sikkel' van Medemblik, zal binnen afzienbare tijd een gebruikssporen-analyse en functiebepaling gepubliceerd worden.

ROB, Amersfoort

A. Bruyn

Een ander door J. v.d. Heijden voor de haven van Medemblik opgedoken voorwerp is een, op het metaalwerk na, gave hertshoorn kruithoorn (afb. 15). Deze is aan één zijde versierd met een ingesneden oudtestamenteel tafereel: God die Eva scheidt uit een rib van Adam. Andere elementen uit de scheppingsmythe zijn zoon en maan. Kruithoorns van dit type werden in de tweede helft van de 16e eeuw in Zuid-Duitsland en aangrenzende gebieden gemaakt maar waren in het tweede kwart al in gebruik. Ze behoorden tot de jagersuitrusting (verg. Baart e.a. 1977, 438-9).

H. de Greeuw te Andijk meldde Laat-Middeleeuwse en jongere vondsten (aardewerk, spinklosjes, benen meshet) uit het centrum van Medemblik. Het materiaal werd jaren geleden verzameld bij egalisaties, t.b.v. nieuwbouw, aan de westzijde van de N.H.-kerk, en is dus afkomstige van de walterp op de zuid-oever van de nu gedempte Oude Haven.

Afb. 9. Stede Broec: Grootebroek. Vuurstenen sikkel (verg. afb. 4:2). Schaal 1:3. Foto ROB.

Afb. 8. Nieuwe Niedorp. Stenen bijl (verg. afb. 3:4). Schaal 1:3. Foto ROB.

Afb. 11. Noorder-Koggenland: Twisk. Vuurstenen bijtje (verg. afb. 3:5). Schaal 1:3. Foto ROB.

Nieuwe Niedorp (afb. 3:4 en 8) Bij werkzaamheden op een akker in de Kostverlorenpolder, ten westen van het kanaal Omval-Kolhorn, is door de gebr. De Boer uit 't Veld een gave stenen bijl gevonden. De bijl is geheel gepolijst maar vertoont aan beide zijde van de snede duidelijke diagonaal verlopende slijpsoren. Lengte 13,0, breedte 7,2, dikte 3,6 cm. Het gesteente is gedetermineerd als gabbro (door H. Kars, ROB). De vondst werd gemeld door F. Diederik uit Schagen.

Noorder-Koggenland: Twisk (afb. 3:5 en 11). C. Dubbeld uit Twisk vond bij werkzaamheden op het land ten zuiden van Twisk een Laat-Neolithisch vuurstenen bijtje (lengte 7,6 cm, grootste breedte 4,8 cm, dikte 1,6 cm). De vondst werd gemeld aan het Westfries Museum.

Bron: T. Y. van de Walle-van der Woude, Westfries Museum, Hoorn.

Stede Broec: Grootebroek: (afb. 4:2 en 9) G. Raven uit Venhuizen vond omstreeks 1977 een complete vuurstenen sikkel met 'hoogglans' op een industrieterrein bij Grootebroek. De lengte is 14,4 cm, de grootste breedte 3,8 cm, de dikte 1,3 cm. Aangezien hier volgens de vinder ook grond uit een afgegraven dijk te Oudendijk is verwerkt is niet zeker of de sikkel oorspronkelijk van deze plek afkomstig is.

Velserbroekpolder Het in 1983 gestarte vooronderzoek naar de ondergrond van de Velsbroekpolder werd voortgezet. Deze polder, die in het oosten van de gemeente Velsen ligt, is momenteel hoofdzakelijk in gebruik als weidegebied, maar zal de komende tien jaar worden volgebouwd. Een andere reden om dit gebied aan een gedetailleerd onderzoek te onderwerpen is een meer theoretische: de polder ligt op de rand van het Oer-IJ-estuarium, een gebied waar het IPP de afgelopen jaren veel archeologisch onderzoek verricht heeft (Assendelver polders, Uitgeester Broekpolder, Krommenieër Woudpolder, ruilverkavelingsgebied Limmen-Heiloo). Doel van het onderzoek in de Velsbroekpolder is in de eerste plaats het inventariseren van de lokaties van menselijke activiteiten in hun samenhang met de opeenvolgende landschappen. In de tweede plaats is het gericht op het vaststellen van mogelijke interacties tussen de bewoners van het oude duinlandschap en die van het voormalige estuarium. Het onderzoek is een samenwerkingsverband tussen het IPP en ondergetekende, die werkt aan een grootschalig project op het gebied van de beeldende kunst. Sporen van menselijke activiteit kunnen tot op een diepte van 3 m voorkomen. Vanwege het sterk wisselende karakter van de grondlagen worden uiteenlopende boortekniken toegepast. Naast de schroefboor en de gits

wordt voor boringen in puur zand onder de grondwaterspiegel gebruik gemaakt van de zgn. zuigbuis.

Het tot nu meest intensief onderzochte deel, aan de westzijde van de polder, vormt de overgang naar de Hofgeest. Als gevolg van de opeenstapeling van meerdere tongen Oud Duinzand in de ondergrond, loopt het goed waarneembare reliëf in westelijke richting op van enkele decimeters -NAP, tot ruim 2,5 m + NAP. De naar het oosten uitwiggende tongen zijn in kaart gebracht, waarbij als scheiding gebruikt werd van het voorkomen van diverse vegetatie-niveaus. Onder dit kompleks bevinden zich door water aangevoerde afzettingen die voor deze studie als basis worden aangehouden. De gelaagdheid wijst hier op een door getijden overheerst milieu. Dit wordt onder meer bevestigd door het overvloedig voorkomen van schelpen van *Scrobocylaria Plana* in levenspositie. C14-dateringen van deze schelpen geven ouderdom tussen 4200 en 4100 BP (mondelingen mededelingen J. de Jong, RGD en P. J. Woltering, ROB), hetgeen wijst op een ontstaan tijdens de Calais IV-transgressieperiode.

Nabij de top van dit pakket, dat rond 2 m -NAP ligt, komt vooral in het uiterste westen fijn zand voor. Dit voorkomen hang samen met de aanwezigheid van een lage duinrug. Op dezelfde rug is ten noordwesten van het voormalige Huis te Spijk een grafheuvelgroep uit de Bronstijd aangetroffen (Woltering 1979). Vanaf deze grafheuvels loopt de rug zuidwaarts, kruist de Hofgeesterweg nabij het rugbyveld en strekt zich vervolgens nog 450 m in zuid-zuidwestelijke richting uit. De breedte varieert tussen de honderd en tweehonderd meter, terwijl de hoogte ongeveer een meter bedraagt. Van primair belang is het voorkomen van kleine aardewerkfragmentjes in het donkergekleurde deel van het duinzand. Chronostratigrafische overwegingen leiden tot de aanname van een datering in de Vroege Bronstijd.

De duinrug wordt bedekt door enkele decimeters sterk kleiige afzettingen, die door Woltering in de Duinkerke O-periode zijn geplaatst. Hierop volgt een veenlaag met een dikte van ongeveer 1 m. Nabij de Hofgeest wordt dit veenpakket door de diverse duinzandtongen opgesplitst, waarbij voor het archeologisch onderzoek belangrijke veranderingen optreden. Vooral daar waar het veenpakket de boven omschreven duinrug bedekt is het verstoord, variërend van een lichte verrommeling tot complete homogenisatie met uiteenlopende hoeveelheden zand en klei. Bovendien komen er stukje houtskool, bot en aardewerk in voor. Op grond van een zeer voorlopig stuifmeelonderzoek, kan een aantal loodgrijze tot diepzwart gekleurde lagen in dit pakket als woon- of akkerlaag worden geïnterpreteerd. Ook de hoge fosfaatwaarden van sommige van deze lagen wijzen in deze richting. Het lagenpakket, dat plaatselijk bijna een meter dik is, beslaat naar alle waarschijnlijkheid grote delen van de Bronstijd.

Ogenschijnlijk willekeurig verspreid in het gebied komen verstoringen in de oorspronkelijke natuurlijke gelaagdheid van de hoger gelegen zand- en veenlagen voor. Een concentratie doet zich voor aan de zuidkant van Huis te Spijk. Hier werd onder meer Romeins glas gevonden (determinatie F van Lith, IPP). Bij civieltechnische grondwerken werd hier zowel door P. Vos (AWN) als P. Vos (destijds IPP) aardewerk uit de Late IJzertijd en Romeinse Tijd aangetroffen. Het booronderzoek heeft tot nu toe geen Middeleeuwse vondsten opgeleverd.

IPP, Amsterdam

W. Bosman

Afb. 13. Venhuizen. Fragment van een vuurstenen sikkel (verg. afb. 4:4). Schaal 1:3. Foto ROB.

Afb. 12. Venhuizen. Vuurstenen sikkel (verg. afb. 4:1).
Schaal 1:3. Foto ROB.

Afb. 14. Waarschijnlijk Venhuizen. Fragment van een
vuurstenen sikkel (verg. afb. 4:5). Schaal 1:3, Foto ROB.

Venhuizen (afb. 4:1, 4:4, 4:5, 12, 13 en 14) Uit deze plaats werden enkele vuursteen-
vondsten bekend. Het gaat om:

Een complete sikkel (afb. 4:1 en 12) met 'hoogglans' over vrijwel het hele oppervlak,
gevonden op een akker door M. Koopman uit Venhuizen. Lengte 14,3, grootste breedte
3,6, dikte 1,5 cm. De vondst werd gemeld aan het Westfries Museum te Hoorn.

Een sikkelfragment met plaatselijk 'hoogglans' en vele recente beschadigingen (afb. 4:4
en 13). Lengte 8,8, grootste breedte 3,9, dikte 1,1 cm. Het fragment is afkomstig van
een heel gevonden maar door gebruik in een tondeldoos deels verloren gegaan exem-
plaar. Vinder: G. Raven te Venhuizen.

Een waarschijnlijk uit Venhuizen afkomstig sikkelfragment met 'hoogglans' en enkele
recente beschadigingen (afb. 4:5 en 14). Lengte 6,5, grootste breedte 3, dikte 1,3 cm.
Vinder: G. Raven te Venhuizen.

Afb. 6. Wieringermeer. Snedefrag-
ment van een stenen hamerbijl (verg.
afb. 3:2). Schaal 1:3. Foto ROB.

Afb. 7. Wieringermeer. Topfrag-
ment van een stenen hamerbijl (verg.
afb. 3:3). Schaal 1:3. Foto ROB.

Wieringermeer (afb. 3:2, 3:3, 6 en 7) L. van de Bel uit Middenmeer verzamelde in de
loop der jaren op enkele akkers in het zuidelijk deel van de Wieringermeer een hoeveel-
heid meer of minder bewerkte stenen. Hieronder bevinden zich twee Laat-Neolithische
hamerbijlfragmenten:

Een topfragment (afb. 3:3 en 7) van een hamer met de kenmerken van het door
Addink-Samplonius (1968) in Midden-Nederland onderscheide P2-type, behorend tot
de Standvoetbekerkuultuur. De hamer is gemaakt van gabbro (makroskopische determi-
natie: H. Kars, ROB).

Een snedefragment (afb. 3:2 en 6) van een hamer met versierde boven- en onderkant:
voorzien van resp. een richel langs de omtrek en een putje. De hamer is vergelijkbaar
met het in ons land zeldzame type Zuidvelde (Lanting 1973), wordt tot de eindfase van
de Klokbekercultuur gerekend, en is uit zandsteen vervaardigd (voorlopige markrosko-
pische determinatie: H. Kars, ROB).

De vondsten werden gemeld via de BAI-opgraving in Kolhorn (P. Schut).

Romeinse Tijd

Castricum De Werkgroep Castricum van AWN-afdeling Noord-Holland Noord deed waarnemingen op een terrein aan de Cieweg (naast het zwembad). In het verleden werden hier herhaaldelijk sporen van bewoning in de Romeinse Tijd vastgesteld, die echter niet voldoende aanleiding vormden tot bescherming van deze vindplaats als archeologisch monument. Aanleiding tot de waarnemingen in 1984 was het bouwrijp maken (b.v. woningbouw). Uit de aan de oostkant van het terrein plaatselijk aanwezige woonlaag werd opnieuw een concentratie inheems-Romeins aardewerk geborgen. Aan de westkant kwam, vanonder een 'vloertje' van los gelegde bakstenen, een grote hoeveelheid majolicascherven aan het licht.

Bron: *Jaarverslag 1984 van AWN-werkgroep Castricum* (N. A. Kaan).

Groot-Limmer en Castricummer Polder In verband met de ruilverkaveling ('Limmen-Heiloo') die voor dit gebied wordt voorbereid is door G. P. Alders (ADN) archiefonderzoek verricht. Dit leidde tot een veldkartering op verschillende plaatsen.

In de Castricummer Polder werd, ten westen van Uitgeest, een booronderzoek in enkele weidepercelen uitgevoerd. De op luchtfoto's zichtbare sporen, die de directe aanleiding vormden, blijken samen te hangen met een aantal woonplaatsen (lage terpjes) uit de Romeinse Tijd.

Op de gedeeltelijk binnen het ruilverkavelingsgebied vallende strandwallen van Akerstoot werden akkers belopen. De daarbij ontdekte vondstenconcentraties wijzen op de aanwezigheid van één inheems-Romeinse en meerdere 12e-13e-eeuwse woonplaatsen. Door het IPP zal het hele ruilverkavelingsgebied aan een intensieve veldkartering worden onderworpen; in 1984 is hiermee een begin gemaakt.

Schagen De Werkgroep Schagen van AWN-afdeling Noord-Holland Noord deed waarnemingen en vondsten op meerdere plaatsen in en om Schagen.

Op het voormalige eiland Keinse, gelegen aan de Westfriese Zeedijk ten noorden van Schagen, werd de positie van een al bekende inheems-Romeinse vindplaats nader vastgelegd en werd informatie verkregen over de ligging van de funderingen van een in de 16e eeuw verdwenen kerk (nu onder een boerderij) en over de dikte van het daar nog aanwezige veenpakket.

Aan de noordkant van de ten westen van Schagen gelegen Laait-Middeleeuwse huisterp Hemkewerf werd veel inheems-Romeins aardewerk aangetroffen. Dit wijst erop dat daar een nederzetting uit deze periode heeft gelegen.

In Schagen werd bij graafwerk op de hoek van Nieuwstraat en Rapenpad eveneens inheems-Romeins aardewerk gevonden.

In een door brand vrijgekomen perceel aan de noordzijde van de gedempte gracht werd een opgraving uitgevoerd. Op het gedeeltelijk nog aanwezige veen werden nederzettingssporen uit de Romeinse Tijd aangetroffen. Bewoningssporen en resten van een percelering uit de Late Middeleeuwen bevonden zich in de op het veen liggende pikklei. Sinds ca 1500 is de plek permanent bewoond geweest: er werd veel 16e-eeuws materiaal geborgen. De voormalige oever van de gedempte Gracht leverde belangrijke ecologische informatie: ooit stroomde er brak tot zout water door.

Met het oog op de door Stichting De Vrienden van het Oude Slot te Schagen ontwikkelde plannen tot het optrekken van de funderingen of zelfs de volledige wederopbouw van het uit 1430 daterende, en tussen 1827 en 1930 grotendeels afgebroken, Slot te Schagen werd in het kasteelterrein een proefsleuf gegraven. Deze toonde aan dat het terrein al in de 13e eeuw bewoond was en dat er zich toen al muurwerk uit kloostermoppen bevond. Dit maakt zeer waarschijnlijk dat Het Slot een, tot nu toe onbekende, 13e-eeuwse voorloper heeft gehad.

Bron: *Jaarverslag 1984 van AWN-werkgroep Schagen* (F. Diederik).

Texel De veldkartering in voortgezet. Sinds in 1983 de onderzoeksrekwentie geleidelijk werd opgevoerd is het eiland vrijwel elke maand bezocht. Daarbij is gebleken dat alleen in de periode mei-juli, vanwege het grondgebruik, niet gekarteerd kan worden. In alle overige maanden blijkt karteren lonend, al is het aantal nieuw te belopen percelen niet altijd even groot. De beste mogelijkheden bieden maart, april en september. In 1984 zijn zeven veldkarteringscampagnes uitgevoerd: in februari, maart, augustus (eerste en laatste week) september, oktober en november. Tijdens de voor het onderzoek wel geschikte maanden januari en december hebben de weersomstandigheden de kartering verhindert. Tijdens de gunstige maand april kon wegens ziekte niet worden gekarteerd.

In 1984 zijn 75 karteringsvindplaatsen geregistreerd. In drie gevallen gaat het om uitbreidingen van al eerder gelokaliseerde vondstconcentraties. In zeven gevallen is sprake van uitsluitend post-Middeleeuwse vondsten. Het aantal nieuwe, in het kader van het onderzoek relevante vindplaatsen bedraagt dus 65. Hieronder bevinden zich 14 vondstconcentraties (vermoedelijke nederzettingen); terwijl op vrijwel alle vindplaatsen ook losse vondsten werden verzameld. De 14 nieuwe concentraties zijn als volgt gedateerd: Late IJzertijd (5); Late IJzertijd of Romeinse Tijd (3); Romeinse Tijd (4); Vroege Middeleeuwen; Merovingische periode (1), Karolingische periode (1); Late Middeleeuwen; vroeg (2), laat (2).

De losse vondsten dateren uit Late Bronstijd-Midden IJzertijd (5 vindplaatsen); Late IJzertijd-Romeinse Tijd (18); Vroege Middeleeuwen; Merovingische periode (6), Karolingische periode (8); Late Middeleeuwen (54).

In de weken van 16 april en 30 mei werd in het kader van de veldkartering een booronderzoek uitgevoerd. Het doel was drieledig: A. het vaststellen van de geologische ligging van een aantal vondstconcentraties; B. een verkennend onderzoek in een aantal opgehoogde nederzettingsterreinen; C. het verkrijgen van een beter inzicht in het verloop van het Pleistocene oppervlak onder de mariene afzettingen. Er zijn in totaal 140 boringen verricht. Ze moeten worden gezien als eerste aanzet tot een omvangrijker booronderzoek in 1985 of 1986. De resultaten zullen later worden besproken.

Het onderzoek op Texel is uitgevoerd door de ROB (P. J. Woltering, P. C. van Beest, J. W. Noordam, H. ter Schegget); aan de boorcampagne is meegewerkt door het ADN (G. J. Alders).

Uitgeest 2 Door AWN-afdeling Zaanstreek werd het in 1983 begonnen onderzoek in een van de door het IPP gekarteerde woonplaatsen voortgezet. Het gaat om een laag terpje (aangeduid als vindplaats 18), gelegen in een weideperceel in de Uitgeesterbroekpolder, direct ten oosten van de rijksweg Velsen-Alkmaar. Van de niet als archeologisch monument beschermde woonplaatsen in dit ruilverkavelingsgebied zullen vele in de komende jaren door egalisatie en de aanleg van sloten ernstig beschadigd worden of verloren gaan. Terpje nr. 18 is, evenals de in 1983-84 opgegraven nrs. 100 en 101 (zie Van Gijn 1984), een van de onbeschermde woonplaatsen die voorafgaand aan het ruilverkavelingswerk nog worden onderzocht. De opgraving vindt plaats onder supervisie van het IPP (C. Ravestloot).

Tot nu toe is van vindplaats 18 nog slechts een klein deel onderzocht en een samenvattend beeld van de resultaten valt nog niet te geven. De plattegronden vertonen een wirwar van greppels, kuilen en brandplekken die ongetwijfeld samenhangen met een of meerdere fasen van bewoning, maar waarin geen sporen van een behuizing herkenbaar zijn. Onder de vondsten overheerst inheems aardewerk. Enkele bijzondere stukken (een dekstel met vingergroefversiering en een zgn. kaasvorm) kunnen erop wijzen dat de vroegste bewoning op deze plek nog in de Late IJzertijd valt. Het onderzoek wordt voortgezet.

Bron: *Grondspoor* 1984, nr. 76, 9-10 (C. J. van Roon).

Uitgeesterbroek- en Krommenieër Woudpolder In dit ruilverkavelingsgebied is de afgelopen jaren door het IPP een veldkartering uitgevoerd. Er werden minstens 121 woonplaatsen uit voornamelijk Late IJzertijd en Romeinse Tijd gekarteerd.

Van het gebied was geen bruikbare geologische kartering voorhanden. Speciaal ten behoeve van de interpretatie van de veldkarteringsresultaten is daarom op basis van luchtfoto's, boringen en de vele door slootaanleg ontstane ontsluitingen een geologische kaart samengesteld. Het onderzochte gebied ligt op de oostrand van het hier tijdens de Duinkerke I-transgressieperiode (ca 1000-300 v. Chr.) aanwezige Oer-IJ-estuarium. Het centrale deel van de polders bestaat uit de kwelderzone van dit estuarium, die wordt doorsneden door een aantal kreekssystemen met oeverwallen. In het westen liggen de wat hoger opgeslibde afzettingen van het voormalige intergetijdegebied. Meer naar het oosten, in de Krommenieër Woudpolder, ligt een rietveenzone, die de overgang markeert naar het grote, niet door Duinkerke I aangetaste hoogveengebied. Uit de vondstverspreiding kan worden afgeleid dat men vooral op de oeverwallen van de krekken woonde; hier ligt 47% van de woonplaatsen. Het veen leverde 26% van de woonplaatsen op, de wadplaten 20%, de voormalige kwelderzone slechts 7%.

Het gebied is geheel met gras bedekt, wat de herkenning van oude woonplaatsen sterk heeft bemoeilijkt. Als indicator werd in de eerste fase van het onderzoek vooral het voorkomen van bij het schonen van de sloten op het land terechtgekomen nederzettingmateriaal (scherven, botten, as, stenen) gebruikt. Daarnaast is gelet op het voorkomen van archeologisch materiaal in molshopen, op de aanwezigheid van niet natuurlijke verhogingen in het terrein, op luchtfoto-sporen en op woonlagen in slootkanten. Tijdens de tweede fase van het onderzoek werden de vindplaatsen door boringen nader onderzocht, er werden monsters genomen van relevante lagen en de profielopbouw werd nader bestudeerd. Een proces van eliminatie heeft uiteindelijk de genoemde 121 woonplaatsen opgeleverd. Op 16 waarschijnlijke woonplaatsen zal nog verder onderzoek uitgevoerd moeten worden.

Een kartering heeft geleid tot een herziening van de monumentenlijst van dit gebied. Momenteel zijn 5 terreinen met een totale oppervlakte van enkele tientallen ha en een 'inhoud' van tenminste 25 woonplaatsen uit Late IJzertijd-Romeinse Tijd als archeologisch monument beschermd. Deze terreinen zijn, met het oog op de bescherming, nog intensiever verkend dan de overige. In alle terreinen zijn proefkuilen gegraven met een bomboor, op sommige zijn fosfaatkarteringen en weerstandsmetingen verricht en in enkele gevallen is een hoogtelijnenkaart vervaardigd.

In de Uitgeesterbroekpolder ontdekten medewerkers van de Rijks Geologische Dienst aardewerkscherven in de kant van een nieuw gegraven sloot. Er bleek sprake van enkele passende fragmenten van een Ruinen-Wommels I/II-pot, te dateren in de Midden-IJzertijd. De scherven bevonden zich op de oeverwal van een klein kreekje uit de Duinkerke I-transgressieperiode. Een nader onderzoek van de vindplaats, door het IPP, leverde geen verdere archeologische gegevens op.

IPP, Amsterdam

R. W. Brandt, C. Ravesloot

Middeleeuwen en later

Akersloot Door leden van de Vereniging Oud Akersloot werd een onderzoek ingesteld naar de fundering van een 17e-eeuwse Rooms-Katholieke schuilkerk in de Molenbuurt. Het werk stond onder supervisie van ROB en ADN en werd uitgevoerd onder leiding van P. Koppes en F. Zonneveld.

Uit de huurtschap Starting werden door J. N. Poelsma aardewerkvondsten gemeld; voornamelijk 16e-18e, ook wat 14e-15e-eeuws materiaal.

Aan de Bosweg werden door G. Leijen 13e-eeuwse bakstenen gevonden, die mogelijk van een Middeleeuwse boerderij afkomstig zijn.

Waarnemingen en vondsten werden gedocumenteerd door G. P. Alders (ADN).

Alkmaar Onder supervisie van de ROB werden op verschillende punten in de stadskern waarnemingen gedaan die het beeld dat van de Middeleeuwse bewoning in het oudste gedeelte van de stad hebben aanvullen. Op een terrein aan de Doelenstraat/Nieuwesloot, dat vrijkwam door sloop van een aantal panden, kon een belangrijk gedeelte van de plattegrond van de in 1433 gewijde kapel van het Jonge Hof-complex worden opgegraven. De koorsluiting met steunberen en een gedeelte van de beide muren van het schip bleken nog grotendeels in de grond aanwezig te zijn; het westelijk gedeelte daartegen was geheel uitgebroken. Het koor was gefundeerd op zand en aangelegd op een tevoren met klei opgehoogd terrein. Het baksteenformaat 21/22 x 9,5/10 x 4,5 cm komt overeen met de tijd van ontstaan van de kapel. Enkele menselijke bijzettingen tegen de noordmuur van de kapel werden ingemeten.

Het eind 1983 begonnen onderzoek op het terrein van de gesloopte brandweerkazerne aan Nieuwesloot/Paardenmarkt werd in 1984 op verschillende plaatsen voortgezet. Door de vele verstoringen waren de vlakken moeilijk leesbaar. Toch kon een in de 12e eeuw gedempte vermoedelijke kavelsloot, waarvan al in 1970 en 1976 delen waren aangetroffen, opnieuw op meerdere plaatsen worden vastgelegd. Sporen van Vroeg-Middeleeuwse bewoning werden niet aangetroffen. Na afbraak van een oud pandje op de hoek van de St. Laurensstraat en Nieuwesloot vond een klein onderzoek plaats. Vastgesteld werden (afwaterings?)-greppels met 12e-eeuws aardewerk. Sporen van Vroeg-Middeleeuwse bewoning ontbraken ook hier. Het terrein werd pas in de 15e eeuw met humeuze klei opgehoogd.

Na de sloop van kaasfabriek De Karperton aan de Dijk werden enkele waarnemingen op het vrijgekomen terrein verricht. Een opgraving was niet mogelijk doordat de zeer diep gefundeerde kelders van de kaasfabriek, en de recente sloop ervan, de bodem volledig hadden verstoord. Op een enkele plaats bleek het niettemin mogelijk in een lange sleuf loodrecht op de Dijk de oorspronkelijke aanzet van deze in aanleg 13e-eeuwse dijk waar te nemen. De Dijk blijkt in een aantal stadia te zijn ontstaan; na een 13e-eeuwse ophoging (ca 0,7 m) werd de dijk in de tweede helft van de 14e eeuw verbreed en met nog ca 1 m humeuze klei opgehoogd. Eind 15e, begin 16e eeuw werd het gehele terrein opgehoogd. Het onderzoek sluit goed aan bij een onderzoek in 1975, toen een doorsnede door de kern van de dijk kon worden gemaakt. Thans kon overal de voet van de dijk worden waargenomen. Deze dijk vormde in de 13e eeuw de verbinding van het kasteel Torenburg met de stadskern.

Bron: *Jaarverslag 1984 Openbare Werken Alkmaar* (E. H. P. Cordfunke).

Op het Karpertonterrein zijn ook waarnemingen gedaan vanuit het ADN (G. P. Alders). Daarbij werd veel aan de oppervlakte liggend materiaal verzameld; naast een versierde leren messchede vooral 13e-14e-eeuws aardewerk (fragmenten van o.a. grijze kogelpotten met bezemveegversiering, proto-, bijna en echt steengoed, grijs en rood gedraaid aardewerk, vuurklokken, een kaarsenbak, een bolle pot met gaatjes en platte daktegels). Van bijzonder belang is een wandfragment van gedraaid glad en wit aardewerk met bruine streepversiering dat waarschijnlijk vanuit Noord-Frankrijk is ingevoerd. Van de op het terrein rondzwerfende bakstenen zijn er ruim 50 opgemeten. Meer dan 40 stenen kunnen op grond hiervan rond het 3e kwart van de 13e eeuw worden gedateerd (afmeting: 30 x 14/15 x 7/7,5 cm).

Vanuit het ADN (G. P. Alders) is aanvullend onderzoek uitgevoerd op het terrein van het regulierenklooster 'In de blencken' (verg. Alders 1984). Dit wees uit dat sinds de afbraak in 1571 alle funderingen zijn uitgebroken. Het terrein is bovendien diep omgespit; alleen de onderkant van enkele sloten is bewaard gebleven.

Amstelveen 1 en 2 Door leden van AWN-afdeling Amsterdam werden meerdere vindplaatsen met Laat-Middeleeuws materiaal gemeld. Het gaat om:

Afb. 16. Amsterdam: centrum.
Bovendeel van een zgn. piëta uit ca
1450 (onderzoek S. Geertrui-
klooster). Foto: Archeologische
Dienst Amsterdam.

Twee vindplaatsen in het uiterste oosten van de Noorder Legmeer Polder (langs de Bovenkerkerweg) waar in moestuintjes en recent geploegd weiland pingsdorf, andenne vroeg en laat steengoed, siegburg, roodbakkend, blauwgrijs en later aardewerk werd verzameld.

Een vindplaats in de Middelpolder, ten noorden van Ouderkerk aan de Amstel, waar in de tot in het veen uitgegraven cunetten voor wandelpaden in recreatiegebied Elsenhove naast aangevoerd 17e-19e-eeuws materiaal ook kogelpot- en pingsdorfaardewerk werd gevonden, dat waarschijnlijk van de plek zelf afkomstig is.

Over waarnemingen en vondsten werd een verslag samengesteld door E. Schmitz te Amsterdam.

Amsterdam: centrum (afb. 16 en 17) In de periode juni-juli zijn opgravingen uitgevoerd op het terrein van het voormalige Wijers-kompleks, dat delen van de Nieuwezijds Voorburgwal, Oude Braak, Kromelleboogsteeg en Nieuwezijds Armsteeg beslaat. In de ondergrond bevindt zich verslagen Hollandveen en voor bewoning is ophoging onvermijdelijk geweest. Tijdens de eerste ophogingsfase in het tweede kwart van de 14e eeuw, is ter plaatse van de Nieuwezijds Armsteeg een ruim 2 m hoge kleidijk aangelegd. Hierop zijn resten van een houten wering, een zgn. 'sciltraminge' aangetroffen (afb. 16). Hiermee is voor het eerst een deel van de stadswering uit de eerste helft van de 14e eeuw gedocumenteerd. Het toponiem Armsteeg kan goed verbonden worden met de uitgegraven dijk of wal en wel in die zin, dat deze de westelijke voortzetting of afslag van de Amsteldijk vormde.

Ten zuiden van de Nieuwezijds Armsteeg zijn enkele huizen blootgelegd. De bebouwing ving aan in de tweede helft van de 14e eeuw en breidde zich in de 15e eeuw uit naar de Nieuwe Zijds. De huizen waren 9 tot 12 m lang en 4 tot 4,40 m breed. Een huis werd door een muur in tweeën gedeeld, zodat in het achterhuis een binnenhaard ontstond. Uit fragmenten van platte daktegels blijkt dat deze huizen met steen gedekt waren. Op één plaats kwam tevens een hoeveelheid leien aan het licht.

In augustus kon ten noorden van de Nieuwezijds Armsteeg een ongeveer parallel aan de steeg lopende stadsgracht worden gevolgd. Deze had een eikehouten beschoeiing en wordt gedateerd door materiaal uit de periode 1375-1425. De aanleg houdt verband met de tweede ophogingsfase op dit terrein, behorend bij de stadsuitleg die afgebakend wordt door het noordelijk deel van de huidige Nieuwendijk. Bij deze uitleg hoort de in de 16e eeuw afgebroken stenen Haarlemmerpoort, die gebouwd was op de kruising van de Nieuwendijk en de Nieuwezijds Voorburgwal.

In november werd een poging ondernomen meer inzicht te krijgen in de aanleg van dit

Afb. 17. Amsterdam: centrum.
Houten wering uit de eerste helft van
de 14e eeuw (onderzoek Nieuwezijds
Armsteeg). Foto: Archeologische
Dienst Amsterdam.

uit een stenen poortgebouw en aarden wal (tevens dijk) bestaande kompleks. Het poortgebouw werd niet gevonden, en heeft dus buiten dit deel van de bouwput (Nieuwezijds Voorburgwal 1, Brouwerssteeg en Nieuwendijk 52-56) gestaan. De aanzet van de wal kon wel opgegraven worden. Interessant was dat de vondsten niet ouder zijn dan ca 1375, zodat voorlopig gekonkludeerd kan worden dat de Armsteeg tussen 1325/50 en 1375 de noordelijke begrenzing van de stad vormde.

Na de brand en afbraak van het Hotel Suisse werd in juli op het vrijgekomen terrein (tussen Kalverstraat en Nieuwezijds Voorburgwal) een onderzoek verricht. Tot diep in de ondergrond bleken de Middeleeuwse lagen te zijn opgeruimd tijdens de bouw van de kelder van het hotel en slechts de oudste bewoningslagen waren nog intact. Deze vertoonden twee vlak boven elkaar liggende niveaus. In de eerste ophoging (ongeveer 25 cm dik, bestaande uit kleizoden en aangebracht op de in de 12e eeuw tijdens overstromingen gevormde oeverwal), werd in een huis met een lengte van nog geen 10 m een haardplaats aangetroffen. Het hier verzamelde aardewerk dateert uit het einde van de 12e en het begin van de 13e eeuw. Deze vondsten geven aan dat deze plaats, gelegen aan de westzijde van de Amstel en ten zuiden van de Dam, uitgekozen is voor een van de eerste vestigingen, waaruit de stad Amsterdam zou ontstaan. Het tweede bewoningsniveau, met scherven uit het begin van de 13e eeuw, gaf een vrijwel indentiek beeld.

Bij de gedeeltelijke afbraak van drukkerij 't Kasteel van Aemstel, tussen Suikerbakkersteeg en Nieuwe Nieuwstraat, werden in augustus en september opgravingen verricht. Het onderzoek was gericht op de resten van het voormalige S. Geertruijklooster, dat niet lang voor 1432 gebouwd werd. Na 1585 verloor het zijn functie en werd o.a. de kapel verbouwd tot suikerbakkerij. Onderzocht werden een deel van schip en koor van de kapel, en de kloosterhof, die als kerkhof gebruikt bleek te zijn. In tegenstelling tot ver-

schillende topografische kaarten, waarop de absis vijfzijdig gesloten staat aangegeven, werd de fundering van een driezijdige absis uitgegraven. Het muurwerk was opgetrokken op een rooster van eiken langshouten en ingeheide elzenslieten. Uit de begeleidende vondsten kan voor de bouw van de kapel een datering rond 1450 afgeleid worden. Het opgaande muurwerk dateert uit ca 1700, en behoort tot een verbouwing, waarbij wel de oude vorm gehandhaafd bleef, maar het Middeleeuwse metselwerk geheel werd opgeruimd.

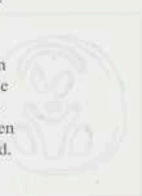
Op het kloosterkerkhof werden de graven van de kloosterzusters gevonden. Een ervan bevatte in plaats van een ter aarde bestelde non een ca 74 cm hoog natuurstenen beeld, voorstellende een treurende Maria met de gestorven Christus in haar armen, een zgn. piëta (afb. 17). Het onderste deel van het levensgroot uitgevoerde beeld, dat ca 1,35 m hoog moet zijn geweest, ontbreekt. Resten van de oorspronkelijke beschildering in blauw, rood en goud zijn aanwezig. De sculptuur dateert uit ca 1450 en is waarschijnlijk tijdens of kort na de beeldenstorm van 1566 in de grond terecht gekomen. Drie in de 13e eeuw in het veen gegraven ontginningsloten dateren van voor de bouw van het S. Geertruijklooster en de 14e-eeuwse ophogingen. Sintels in een van de sloten wijzen op de activiteiten van de smidse, die in de 13e eeuw aan de Nieuwendijk gevestigd was. Woningen, smidse, erven en een deel van dezelfde sloot zijn in 1979 opgegraven.

Op het Realeiland werden aan de Taanstraat vijf, in het begin van de 17e eeuw gebouwde huizen onderzocht. Dit gebied hoort bij een vanaf 1613 uitgevoerde, groots opgezette stadsuitleg. Op het eiland stond een taanhuis. De opzet van het onderzoek is om in verschillende 17e- en 18e-eeuwse stadsdelen groepjes huizen te onderzoeken en aan de hand van de verzamelde archeologische boedels ontwikkelingen en verschillen in materiële cultuur vast te stellen. In december 1984 werden vijf boedels uit het begin van de 17e eeuw geborgen.

In een door Rokin, Wijde Lombardsteeg en Nes begrensde bouwput werd in december onderzoek gedaan naar de Middeleeuwse loop van de Amstel, de verschillende fasen van aanplanting en de bebouwing. Hier werd in het begin van de 14e eeuw het Sint Pietersgasthuis opgetrokken, nadat er, volgens archivalische gegevens, voordien al huizen hadden gestaan. Direkt langs de Nes, de oeverwal van de Amstel, werd een kleine aanplanting met materiaal uit de einde van de 13e eeuw aangetroffen; verder de Amstel in kwamen nog twee 14e-eeuwse aanplantingen te voorschijn. Het hele terrein bleek opgehoogd op Hollandveen, dat echter nergens meer intact aanwezig was. Tot de vondsten behoren pelgrimsinsignes, lakenloden en met scheepsbouw samenhangende gereedschappen en houtafval. De bij de ophogingsfasen behorende kadekonstrukties en een deel van de fundering van het Sint Pietersgasthuis werden ontgraven en ingetekend. Van de funderingen van de in de archieven vermelde huizen kon door gebrek aan medewerking van de eigenaar/bouwer niets gedocumenteerd worden.

Archeologische Dienst, Amsterdam

J. M. Baart

Amsterdam: Oostzanerwef Met steun van de gemeente Oostzaan en Rijkswaterstaat werd een kort onderzoek uitgevoerd naar aard en mate van bedreiging van twee Middeleeuwse huisterpjes. De werfjes liggen vlak naast de nieuwe ringweg rond Amsterdam; op het betreffende perceel was de grond gestort die als bekleding van het weglichaam zou gaan dienen. Aangezien deze grond met zware vrachtwagens afgevoerd zou worden werd onderzocht of de bodemsporen daardoor bedreigd werden.

De huisplaatsen waren goed herkenbaar: ze lagen iets hoger dan de omgeving en het gewicht van de terpjes had de kavelvloot iets weggeduwd. De toppen van de bultjes, waar zich tevens de haardplaatsen bleken te bevinden, waren mede herkenbaar aan een bosje brandnetels op de ene en enkele distels op de andere bult. Door de Stichting

Oudheidkamer Oostzaan was bovendien een flinke hoeveelheid 'ontginningsaardewerk' (kogelpot, paffrath, pingsdorf) gevonden.

De zestig tot honderd meter van de weg gelegen werfjes bleken gelijktijdig bewoond te zijn geweest: vanaf de 12e eeuw tot zeker in de 14e eeuw. Het huis op de meest oostelijke werf bleek ca 16 meter lang te zijn geweest. Bij het verdiepen van een sleuf door de onder het haardniveau gelegen veenplaggenophoging werd een rij zware staanders aangetroffen, mogelijk van een aan de haard voorafgaande fase. De druk die werd veroorzaakt door de gestorte grond maakte verder onderzoek met het oog op wateroverlast niet verantwoord. Aangezien het stukrijden van de grasmat mogelijk wel de inmiddels gedocumenteerde haarden maar niet het niveau met de fundamenten zou bedreigen werd het onderzoek stopgezet.

IPP, Amsterdam

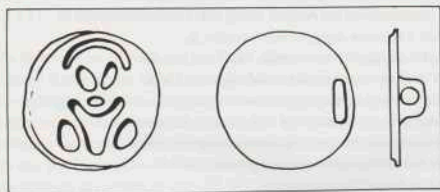
J. M. Bos

Amsterdam: Sloten Door de Archeologische Dienst Amsterdam is een onderzoek ingesteld aan Hoekenes-Hoekenespad. Aanleiding was nieuwbouw op deze plek; doel was het krijgen van meer inzicht in de ligging van het oude Sloten. Op een luchtfoto van voor de na-oorlogse ophogingen is hier een ringsloot, waarschijnlijk behorend bij het kerkhof, herkenbaar. De waarnemingen werden zeer gehinderd door de meer dan 2 m dikke zandophoging en bleven tot een klein oppervlak beperkt. Op het veen werden enkele 11e-12e-eeuwse aardwerkscherven gevonden. Sporen van een kerkhof of van woonplaatsen zijn niet aangetroffen.

Bron: J. M. Baart, Archeologische Dienst, Amsterdam.

Amsterdam: Zunderdorp Tijdens het ingraven van PTT-kabels nabij Zunderdorp kwamen aan de zuidzijde van de weg 't Voorwerf en ten oosten van het terpkompleks Nopeinde scherven van o.a. kogelpotten en steengoed uit de periode 11e-15e eeuw te voorschijn. De nog aanwezige bebouwing en de verspreid aan de oppervlakte liggende scherven uit latere eeuwen geven de indruk dat het terpkompleks Nopeinde permanent vanaf de 11e eeuw bebouwing kent.

Bron: J. M. Baart, Archeologische Dienst, Amsterdam.

Afb. 18 en 19. Beverwijk. Vroeg-Middeleeuwse bronzen schijffibula (zgn. Heiligenfibel). Schaal 1:1. Tek. en foto ROB.

Beverwijk (afb. 18 en 19) De Werkgroep Beverwijk van AWN-afdeling Kennemerland deed onderzoek op meerdere plaatsen in het centrum van Beverwijk.

In het gebied Breestraat - Raadhuisstraat - Meerstraat, waar een groot aantal panden werd gesloopt (onder meer het midden-19e-eeuwse raadhuis) werden op ca. 1 m diepte een fundering van 8 lagen kloostermoppen (baksteenformaat) 6,5/7 x 13 x 28 cm uit ca. 1300 en een deel van een 14e-eeuwse bakstenen vloer (steenformaat 4,5 x 12 x 24 cm) aangetroffen. De waarnemingen werden zeer bemoeilijkt door het hoge tempo en de grondigheid van het sloopwerk. Het verdere verloop van de fundering kon daardoor niet worden nagegaan. Uit historische gegevens kan worden afgeleid dat het hier gaat om een restant van de in 1302 voor het eerst vermelde lakenhal. Rond 1398 ging de Lakenhal over naar het Gasthuis, dat werd opgevolgd door het raadhuis. Onder de Lakenhalfundering bevond zich een afvallaag met aardewerk uit de tweede helft van de 13e eeuw. Op het terrein is verder veel interessant 17e-18e-eeuws materiaal verzameld. Aan het onderzoek is medewerking verleend vanuit het ADN (G. P. Alders). Aan de Peperstraat werden na afbraak van de panden 11-13 enkele proefputten gegraven. Hierin werd Laat-Middeleeuws (kogelpot, paffrath) en mogelijk ook inheems-Romeins aardewerk gevonden.

Bron: *Jaarverslag 1984 van AWN-werkgroep Beverwijk* (R. van Gulik); G. P. Alders (ADN).

L. 't Hart te IJmuiden meldde de vondst van een aantal metalen voorwerpen, met de metaaldetector opgespoord in het gebied rond de Grote Kerk (tussen Peperstraat, Alkmaarseweg en Kerkstraat). Het gaat voornamelijk om 16e-18e-eeuws materiaal (riemhaken, gespen, ringetjes, koperbeslag, mesheft). Van bijzondere betekenis is een bronzen schijffibula (afb. 18 en 19), met een diameter van 25 mm. De ijzeren speld ontbreekt. Het gaat om een zgn. *Heiligenfibel*, waarop een verdiept aangebrachte, oorspronkelijk met email gevulde voorstelling te zien is: een borstbeeld van Christus of een andere figuur uit de kerkelijke mythologie. Resten van roodbruin email zijn nog aanwezig.

De fibula dateert uit de Vroege Middeleeuwen (Karolingische periode), en is de enige vondst van deze aard uit Noord-Holland. Vierck (1984, Abb. 193) geeft in zijn overzicht van Karolingische geëmailleerde schijffibulae 22 vindplaatsen met *Heiligenfibel* van het hier besproken type. Aan de beide vindplaatsen op Nederlands grondgebied (Domburg, zie Capelle z.j., nr. 82; Kootwijk, met twee figuren, zie Metz 1975, afb. 31) kunnen er meerdere worden toegevoegd: Escharen (mededeling W. J. Verwers, ROB), Hengelo (mededeling A. D. Verlinde, ROB), Friesland (3 exemplaren, waarvan 2 uit Achlum), Kinkhoven (Limb.) en Nijmegen (mededeling J. Ypey).

Bloemendaal Volgens de overlevering werd de grafelijke residentie Aelbertsberg gesticht door Floris II in de vroege 12e eeuw. Vele grafelijke oorkonden, uitgegeven te Aelbertsberg, tonen met zekerheid aan dat de graven er in de 13e eeuw regelmatig verblijf hielden. Grafelijke rekeningen geven een indruk van de residentie in de 14e eeuw met in ieder geval een *sale* of *ridderhuysporte*, klokhuis en kapel, omgeven door een gracht. Na een lange periode van verval, waarin het grafelijk bezit vervreemd raakte, werd er in de 17e eeuw een nieuw huis gebouwd, dat op zijn beurt in het begin van de 19e eeuw gesloopt werd, waarna het terrein op de boerderij na onbebouwd bleef (Groesbeek 1981).

Bij opgravingen in 1971 door leden van de NJBG, onder supervisie van de ROB en met medewerking van de gemeente Bloemendaal, tevens eigenaresse van het terrein, werd de aanwezigheid van de funderingen van twee gebouwen, geïnterpreteerd als privaat- en poortgebouw, en een gracht vastgesteld. Rijke aardewerkvondsten dateerden het geheel in de 14e eeuw, hoewel 12e- en 13e-eeuwse aardewerk niet ontbrak (Verhoef/Visser 1971).

Omdat de oude boerderij 'Het huis te Bloemendaal' met een deel van het terrein in 1984 in particuliere handen overging, werd daar door het IPP een proefonderzoek ingesteld. De huidige eigenaar, de heer P. Witkop, en de gemeente Bloemendaal werkten in alle opzichten mee. De provincie Noord-Holland verleende een subsidie. Het onderzoek was gericht op de mogelijkheid sporen van de oudste fase van de grafelijke residentie aan te treffen. Een booronderzoek toonde aan dat op het onderzoeksterrein een bijna geheel door veen omgeven zandkop aanwezig was: een uitstekende plaats om in de 12e eeuw een kasteel te vestigen. De interessante berg-naam zou met deze zandopduiking verband kunnen houden. Een relatie met het nabijgelegen Kopje van Bloemendaal moet afgewezen worden, omdat het ontstaan daarvan later plaats vond.

Proefsleuven toonden aan dat het gehele terrein ca 1 m diep verstoord was en dat alle oude bodemsporen verdwenen waren. Slechts de diep gelegen resten van 2 waterputten, bestaande uit oorspronkelijk ca 3 m hoge wijnvaten, waren bewaard. De vondsten cruid bestonden uit paffrath-, pingsdorf-, veel andenne-aardewerk, en een enkel kogelpot-fragment, te dateren in de 12e eeuw. Sporen van een 12e- of 13e-eeuwse omgrachting ontbraken op het terrein. Wel werd nabij de oude boerderij een brede 14e-eeuwse sloot aangetroffen, met op ca 80 m afstand van de in 1971 aangetroffen 14e-eeuwse bebouwing een nog 6 m lang dubbelsteens muurfragment van kloostermoppen.

De latere verstoring van het terrein maakt een succesvolle opgraving naar het 12e-13e-eeuwse Aelbertsberg onwaarschijnlijk. De aanwezigheid van 12e-eeuwse, uit wijnvaten gemaakte waterputten, geassocieerd met bijna uitsluitend importaardewerk, pleit wel voor de aanwezigheid van een woonplaats van allure. De mogelijkheid op het naastgelegen terrein, dat gemeenteëigendom is gebleven, nog sporen van Aelbertsberg op te graven blijft overigens aanwezig. Bovendien blijft het onderzoek naar het 14e-eeuwse Aelbertsberg nog alle mogelijkheden bieden.

IPP, Amsterdam

J. C. Besteman

Diemen en Diempolder Het onderzoek dat in dit gebied door AWN-afdeling Amsterdam onder supervisie van het IPP wordt uitgevoerd is voortgezet. Tijdens de opgravingen op het perceel Ouddiemerlaan 545 werd in 1983 een bijna 3 m hoog, grotendeels in het veen weggezakt 13e-14e-eeuws terpje vastgesteld. Het onderzoek in 1984 wees uit dat oorspronkelijk sprake was van twee door een sloot gescheiden terpjes. De sloot werd in de 17e eeuw gedempt. Op verschillende niveaus werden vier, elkaar gedeeltelijk overlappende haardplaatsen aangetroffen. Enkele palen en liggend houtwerk niet ver daar vandaan zouden van een huiswand afkomstig kunnen zijn. Een en ander suggereert de aanwezigheid van een ongeveer zes meter brede, vrijwel oostwest gerichte boerderij. Het onderzoek zal in 1985 worden voortgezet.

De veldkartering in de Diempolder leverde opnieuw vindplaatsen van voor 1300 te dateren aardewerk op. De verspreiding van concentraties pingsdorf, paffrath en kogelpotaardewerk wijst op de aanwezigheid van een verlaten bewoningszone op ongeveer 400 m ten oosten van de Ouddiemerlaan en daaraan evenwijdig. De verplaatsing van de bewoning moet grotendeels voor het eind van de 12e eeuw hebben plaatsgevonden. Bron: Van Reenen 1985; Schmitz 1985.

Enkhuizen De Werkgroep Enkhuizen van AWN-afdeling Noord-Holland Noord deed waarnemingen op verschillende plaatsen in het centrum van Enkhuizen.

Achter de Westerkerk werden op een met klei afgedekt, nog ca 1,5 m dik veenpakket sporen van 12-eeuwse bewoning aangetroffen. Askulien, paalsporen en aardewerk wijzen op de aanwezigheid van een behuizing.

Aan de Driebanen, op de plaats waar in 1441 een klooster werd gebouwd, werd een houten beschoeiing van voor de kloosterbouw opgegraven. Hierin bleek een stuk scheepswand verwerkt. Het fragment, dat slechts gedeeltelijk kon worden vrijgemaakt, was vijf planken hoog en ongeveer 1,5 m breed. Tussen de planken was nog wollen

breeuwsel aanwezig. De aangrenzende sloot leverde veel 14e-15e-eeuws aardewerk op. Op de hoek Paulus Potterstraat/Spaansleger werd een deel van een in 1489, als onderdeel van de eerste ommuring gebouwde verdedigingsstoren blootgelegd.
Bron: *Jaarverslag 1984 van AWN-werkgroep Enkhuizen* (J. W. Loots).

Haarlem Het Gemeentelijk Oudheidkundig Bodemonderzoeksteam verrichtte op meerdere plaatsen opgravingen.

Stratigrafisch onderzoek werd uitgevoerd aan Bakenessergracht, Koudenhorn en Gravinnesteeg. De beide eerstgenoemde, in het stadsdeel Bakenes gelegen lokaties hadden veel gemeen. In beide gevallen gaan de vroegste bewoningssporen terug tot het tweede kwart van de 14e eeuw. Opmerkelijk was dat op beide vindplaatsen in het kleilaagje dat onder het pakket met de vroegste sporen aanwezig is, enkele 12e-eeuwse andenne- en pingsdorfscherven werden gevonden. Het onderzoek aan de Bakenessergracht leverde metaalresten en sintels uit de aanvangsperiode van de bewoning op. Aan Koudenhorn werden vooral vroege leervondsten gedaan.

Aan de Gravinnesteeg werd een 15e-eeuwse fundering gevonden, met daaronder een reeks palen. De palen hebben geen relatie met de fundering; hun betekenis kon niet worden vastgesteld. Uit twee beerputten werd 15e-18e-eeuws materiaal geborgen. Daarbuiten werd ook 12e-eeuws andenne gevonden.

Niet stratigrafisch onderzoek (deels als vervolg op eerdere opgravingen) werd uitgevoerd aan Lange Hofstraat, De Witstraat, Gierstraat, Koolsteeg en Lange Raamstraat. Hierbij werden o.m. veertien beerputten gevonden, die voornamelijk 17e- en 18e-eeuws materiaal opleverden.

Noodonderzoek werd uitgevoerd op drie plaatsen aan de Jansstraat, aan de Morinnesteeg en bij de Kleine Houtbrug. Meerdere beerputten en waterputten leverden 17e-18e-eeuws materiaal op. Aan de Jansstraat kon — slechts gedurende enkele uren! — een prehistorische kultuurlaag worden onderzocht: de oudste scherf hieruit behoort tot een Laat-Neolithische zgn. maritieme Klokbeke.

Aan Jansstraat en Lange Begijnestraat werden boringen verricht. Op een aantal plaatsen werden bij riolerings- en andere werkzaamheden waarnemingen gedaan.

Openbare Werken, Haarlem

J. M. Poldermans

De Werkgroep Haarlem van AWN-afdeling Kennemerland deed waarnemingen en onderzoek op een aantal plaatsen.

Morinnesteeg: een akker met haaks op elkaar staande eergetouwkrassen. Aardewerk uit de akkerlaag (kleine fragmenten) dateert uit Late Bronstijd en Vroege IJzertijd (zie Schmidt 1984).

Vogelkopsteeg: onder andere een afvalkuil met 14-eeuws materiaal. Nieuwe Kerksplein: funderingen, onder andere van de westelijke muur van het 15e-eeuwse St. Annaklooster.

Gedempte Oude Gracht: 15e- en 17e-eeuwse funderingen.

Botermarkt: funderingen, een vloer met natuurstenen plavuizen, grafsteenfragmenten en menselijk skeletmateriaal, daterend uit de 14e en 15e eeuw en waarschijnlijk behorend tot het St. Gangolfgasthuis dat hier tot 1576 heeft gestaan.

Barnesteeg: meerdere ophogingslagen in de nabijheid van het Spaarne, waarvan er één veel 13e-14e-eeuws pottenbakkersafval bevatte.

De veldkartering in de Zuiderpolder werd voortgezet. Opnieuw werd 11e-12e-eeuws en later aardewerk gevonden.

Bron: *Jaarverslag 1984 van AWN-werkgroep Haarlem* (A. M. Numan).

Heemskerk Het vanuit het ADN bij kasteel Assumburg uitgevoerde onderzoek (zie Alders 1984) werd voortgezet. Een al in 1964-5 door de Historische Werkgroep van de Kennemer Oudheidkamer te Beverwijk ontdekte fundering blijkt uit de eerste helft van

de 15e eeuw te dateren (baksteenformaat 21,5/22 x 10,5 x 5,5 cm). Het ene eind sluit aan op de hoek van ander gebouw uit dezelfde tijd, het andere stopt bij een reeks kleine paalgaten. De funderingen doorsnijden een schervenrijke laag uit Late IJzertijd of Romeinse Tijd en een voormalige waterloop met een vulling uit de eerste helft van de 13e eeuw. Op de bodem werd een runderskelet gevonden.

Hoorn Vanuit het Westfries Museum werden, deels met medewerking van de Werkgroep Hoorn van AWN-afdeling Noord-Holland Noord, op meerdere plaatsen waarnemingen verricht.

Op het eiland Venidse/Bierkade, dat volgens de vroege 17e-eeuwse kroniek van Velius in 1420 werd aangelegd met bij het graven van de Appelhaven vrijgekomen grond, werd — in de noordwesthoek — een L-vormige sleuf gegraven. Deze bleek zich te bevinden ter hoogte van het meest westelijke van de huizen die aan de noordzijde van het eiland hebben gestaan. Evenals elders in Hoorn bevond zich hier een veenpakket op de ongeoorde klei. Daarop is, vermoedelijk in twee fasen, een ophogingspakket aangebracht, dat materiaal bevat uit het eind van de 13e en het begin van de 14e eeuw, wat de beweringen van Velius dus niet tegensprekt. Van bovengenoemd huis werden de west- en de noordmuur en een gedeelte van de insteek voor de oostmuur (de muur zelf lag net buiten de sleuf) blootgelegd. De muren waren niet onderheid, zoals gebruikelijk in Hoorn. Een zeer diepgaande noord-zuid verlopende muur ten westen van het huis is vermoedelijk een oude kademuur. Ook een sterk aflopen van de grondlagen duidt hierop. Dit zou betekenen dat het eiland vroeger kleiner is geweest. De weinige goed dateerbare vondsten doen vermoeden dat het huis in de tweede helft van de 15e eeuw is gebouwd. Begin 1984 werd de opgraving naar de resten van het Agnietenklooster aan de Gravenstraat afgesloten (zie voor een kort verslag over de resultaten in 1983: Van de Walle-van der Woude 1984). Aanvullend onderzoek in het kader van verder sloopwerk kon, ondanks de hierover gemaakte afspraken, niet worden uitgevoerd. De sloop werd uiteindelijk uitgevoerd door een ander bedrijf, dat daarover niet bleek ingelicht. Door de AWN kon nog wel wat rond 1600 te dateren vondstmateriaal worden verzameld.

Bij de restauratie van de kademuren van de Appelhaven werden, vooral ten hoogte van de Vismarkt, waarnemingen verricht en vondsten gedaan (14e-16e-eeuws materiaal, waaronder een fragment van een 14e-eeuwse te Langerwehe gemaakte pelgrimshoorn). Op het Oostereiland werd bij de verbouwing van een van de gebouwen van de voormalige VOC-werf (nu gevangenis) een onderaardse overwelfde ruimte gevonden. Vermoedelijk gaat het om een drinkwaterreservoir ten behoeve van vertrekkende VOC-schepen.

Te Wester-Blokker werden bij het bouwrijp maken van een terrein op de zuidoosthoek van de Westerblokker en de Oostergouw, onder een 16e-eeuwse huisplaats, 12e- en 13e-eeuwse scherven en 'hutteleem' aangetroffen. Door de latere bebouwing waren de Laat-Middeleeuwse sporen zeer verstoord. Vinder: W. Snip te Hoorn.

Bron: T. Y. van de Walle- van der Woude, Westfries Museum, Hoorn.

Monnickendam Bij een onderzoek aan de Kerkstraat in 1979 werd vastgesteld dat de kern van dit deel van Monnickendam wordt gevormd door een in één keer opgeworpen, ca vijf meter hoge terp uit de tweede helft van de 13e eeuw, die vergelijking oproept met de langwerpige handelsterpen uit het noorden (zie Van Regteren Altena 1980). In een bouwput langs 't Zand, dat pal langs het bij de Middendam afgedamde stroompje loopt, kon deze waarneming worden bevestigd. De niet tot op het veen uitgegraven put leverde hoofdzakelijk 14e-eeuws materiaal op. Het is waarschijnlijk toevallig dat het aan de Kerkstraat gevonden 13e-eeuwse materiaal ontbrak. De voet van de met mest en veenplaggen opgeworpen terp bleek bij het afgedamde stroompje te liggen.

Bij een proefonderzoek door de Vereniging Oud-Monnickendam bleek dat de funderingen van de 16e-eeuwse stadsmuur langs de zuidzijde van Monnickendam (langs het

wandelpad De Vesting) over een groot stuk nog aanwezig zijn. Een halfronde aanbouw, bekend van 17e-eeuwse kaarten, werd geheel vrijgelegd. Overleg is begonnen tussen de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de gemeente Monnickendam over het eventuele definitieve vrijleggen of deels opnieuw opbouwen van deze verdedigingswerken. Het talud tegen de muur bleek te bestaan uit stadsafval, wat een rijk scala aan 16e-20e-eeuwse vondsten opleverde (zie ook Maris 1985).

Bij een buitendijks stukje land, het Verzopen Landje in het Stinkevuil, ten noorden van de Kloosterdijk bij Monnickendam, werd door de Vereniging Oud-Monnickendam een aantal kolossale, vermoedelijk 18e-eeuwse, natuurstenen tuinornamenten geborgen. Onder de vondsten bevonden zich behalve uit twee delen bestaande sokkels (ca 600 kilo per helft) en fragmenten van beelden ook enkele gevelstenen uit de stad. De tuinoornamenten zijn mogelijk afkomstig van de in de Purmer gelegen voormalige buitenplaats Wolf en Hoek.

IPP, Amsterdam

J. M. Bos

Noorder-Koggenland: Benningbroek J. Vlaar te Winkel meldde vondsten, gedaan tijdens de egalisatie (in het kader van ruilverkaveling De Vier Noorder Koggen) van een hoog perceel aan de zuidzijde van de Broerdijk. Een bezoek aan de vinder wees uit dat hier van uitsluitend 16e-17e-eeuws materiaal sprake was. Aangezien tijdens het werk ook menselijke skeletresten, een waterput en een fundering van rode baksteen aange troffen zouden zijn werd ter plaatse een veldkartering uitgevoerd. Deze leverde veel 16e-17e-eeuws en slechts weinig vroeger materiaal op: o.a. een lensvormige bodem met aangeknepen teentjes van andenne-aardewerk en een randfragment proto-steengoed (periode IV in de Brunssum-Schinveldstratigrafie), beide te dateren in de 13e eeuw. De veronderstelling van de vinder dat de vondsten zouden samenhangen met de uithof van een Fries klooster werd door historisch onderzoek niet ondersteund.

Veel waarschijnlijker gaat het hier om de oudste kerk van Benningbroek. De aangrenzende percelen behoren tot het kerkeland en wie de opstreckende verkaveling in zuidelijke richting volgt komt na bijna 2 km bij de kerk in het huidige Benningbroek uit. Borger (1975, p. 210, 215) heeft gewezen op een grote ontginningseenheid ten zuiden van Twisk, waarin de dorpen Benningbroek, Midwoud, Oostwoud en Twisk liggen. De oudste ontginnings-as van dit gebied moet zich hebben bevonden of ter plaatse van het huidige Benningbroek en de in het verlengde daarvan gelegen Oude Gouw, of ter plaatse van Broerdijsloot en het in het verlengde daarvan gelegen Oostwoud.

De hierboven beschreven waarnemingen pleiten voor de laatstgenoemde mogelijkheid. De 16e-17e-eeuwse vondsten wijzen erop dat op het voormalige kerkerrein in later eeuwen is gewoond.

ADN, Haarlem/ROB, Amersfoort

G. P. Alders

Noorder-Koggenland: Opperdoes Na de sloop van een woning werden op een terrein aan de Kerkebuurt te Opperdoes twintig drie-guldenstukken uit de Bataafse Republiek gevonden. De vondst werd gedaan door T. Druif uit Opperdoes, die het Koninklijk Penningkabinet op de hoogte stelde, en aan de ROB gemeld door de burgemeester van Noorder-Koggenland.

Opdam: Hensbroek Naar aanleiding van in 1983 door D. Turkstra te Heerhugowaard aan het ADN overgedragen vondsten, afkomstig van een verlaten dorp ten westen van Hensbroek, werd ter plaatse een onderzoek uitgevoerd. Op de zandige ondergrond heeft voorheen een veenlaag gelegen, die echter volledig is verdwenen, zodat de kleiige bouwvoor nu direct op de ondergrond rust. De Middeleeuwse bewoningssporen, die zich voornamelijk in het veen bevonden, zijn daardoor vrijwel alle verdwenen. Slechts van de diepste ingraveningen is het onderste gedeelte nog aanwezig, steeds gevuld met veen. Er werden enkele sloten, twee dobben en een waterput teruggevonden. Al het

vondstmateriaal dateert uit de 12e en eerste helft van de 13e eeuw; na een stormvloed in 1248 zal het dorp in oostelijke richting zijn verplaatst, waar het nu nog ligt (zie ook Schermer 1984; Alders in druk).

ADN, Haarlem/ROB, Amersfoort

G. P. Alders

Oude Niedorp: Blokhuzen Westelijk van de plaats waar in 1983 sporen van een Laat-Middeleeuwse begraafplaats en van Vroeg-Middeleeuwse bewoning (Karolingische periode) werden opgegraven (zie Woltering 1984, p. 228) werd door de Werkgroep Schagen van AWN-afdeling Noord-Holland Noord een intensieve veldkartering uitgevoerd. Deze besloeg een gebied van ca 2 ha en leverde, naast veel losse Laat-Middeleeuwse en jongere vondsten, tenminste één vondstenconcentratie (vermoedelijke nederzittingsplek) met Karolingisch materiaal op.

Bron: *Jaarverslag 1984 van AWN-werkgroep Schagen* (F. Diederik).

Waterland De veldkartering die sinds 1976 door IPP en AWN wordt uitgevoerd in het huidige ruilverkavelingsgebied Waterland, werd voortgezet. Ditmaal werd gelopen door AWN-afdeling Zaanstreek, in het Jisper en Necker Veld in het westelijk deel van de ruilverkaveling. Ook hier bleek het gebruikelijke assortiment 'ontginningsaardewerk' (kogelpot, paffrath, pingsdorf) aanwezig. Voor een interpretatie van de resultaten is het nog te vroeg. In het kader van de veldkartering werden door het IPP boringen verricht, die bevestigen dat veel archeologische resten zich vlak onder de grasmat bevinden, en enkele opgravingen uitgevoerd (zie in deze kroniek: Amsterdam: Oostzanerwerf en Monnickendam).

Bron: J. N. Bos, IPP; Graas 1984.

Zeevang De veldkartering in het veengebied tussen Hobbrede, Kwadijk en Axwijk is voortgezet. Het in 1980 gestarte onderzoek wordt uitgevoerd door leden van het Oudheidkundig Genootschap Oud-Quadijk, onder supervisie van het IPP. In de maanden februari, maart en april zijn 212 percelen belopen. In dit gebied komt uitsluitend weiland voor zodat de kartering vooral neerkomt op het inspecteren van slootkanten en molshopen.

Ten zuiden van de Nieuwe Dijk, een poldersloot tussen Hobbrede en Axwijk werd tot nu toe vrijwel uitsluitend post-Middeleeuws materiaal verzameld. Verder naar het noorden, ter weerszijden van de Oud-Raeffeldamweg, werd veel 12e-13e-eeuws aardewerk gevonden (kogelpot, paffrath, pingsdorf, andenne). In het terrein zijn lage huisterpen zichtbaar. Ze behoren tot een rond 1400 verlaten lintvormige nederzetting. Deze staat bekend als Oud Raeffeldam en Dri en is al vanaf het begin van de vijftiger jaren doelwit van archeologische verkenningen.

Bron: Lambalk 1985.

Literatuur

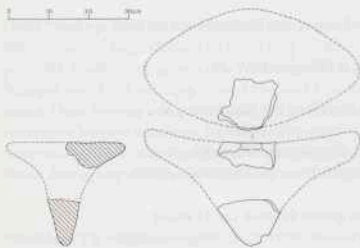
- Addink-Samplonius, M., 1968: Neolithische stenen strijdhamers uit Midden-Nederland, *Helinium* 8, 209-40.
- Alders, G.P., Alkmaar, in P.J. Woltering, Archeologische kroniek van Holland over 1983, I Noord-Holland, *Holland* 16, 220.
- Alders, G.P., in druk: *Keramik van vóór 1248, gevonden te Hensbroek (N.-H.)*.
- Borger, G.J., 1975: *De veenhoop*, Amsterdam.
- Capelle, T., z.j., Die frühgeschichtliche Metallfunde von Domburg auf Walcheren, *Nederlandse Oudheden* 5.
- Graas, G., 1984: Veldverkenning Wormer- en Jisperveld, *Grondspoor* 75, 8-12.
- Groesbeek, J.W., 1981: *Middeleeuwse kastelen van Noord-Holland; hun bewoners en beweging geschiedenis*, Rijswijk.
- Gijn, A. van, 1984: Uitgeest 2, in P.J. Woltering, Archeologische kroniek van Holland over 1983, I Noord-Holland, *Holland* 16, 217-8.
- Lambalk, S., 1985: Kort verslag van de archeologische veldkartering Kwadijk-Hobrede (Zeevang-project), seizoen 1983-1984, *Grondspoor* 77, 2-3.
- Lanting, J.N., 1973: Laat-Neolithicum en Vroege Bronstijd in Nederland en N.W.-Duitsland: continue ontwikkelingen *Palaeohistoria* 15, 215-317.
- Martis, M., 1985: Opgraving van een rondeel op de zuidervesting, *Jaarverslag Oud Monnickendam* 1984, 22-3.
- Metz, W.H., 1975: *Pre- en protohistorie in Veluws Museum Nairac te Barneveld* (Schaffelaar reeks no. 2), Barneveld.
- Reenen, P. van, 1985: De mogelijke ligging van de Middeleeuwse boerderij in Diemen-Noord, *Het Profiel* 1984-1985, nr. 4, 3.
- Regteren Altena, H.H. van, 1980: Monnickendam, in P.J. Woltering, Archeologische kroniek van Noord-Holland over 1979, *Holland* 12, 250.
- Roon, C.J. van, 1984: UB 18, *Grondspoor* 76, 9-10.
- Schermer, A., 1984: Het oude land van Hensbroek, *West-Frieslands Oud en Nieuw* 51, 251-62.
- Schmidt, W.U., 1984: Opgravingen op binnenterrein gerechtsgebouw aan de Jansstraat, *Haarlems Bodemonderzoek* 18, 17-27.
- Schmitz, E., 1985: Veldverkenning Diemen-Noord, oktober 1981 - april 1985, *Het Profiel* 1984-1985, nr. 4, 5-7.
- Verhoef, R./I. Visser, 1971: Opgraving naar Aelbrechtsberg, *Jaarboek Haarlem*, 65-72.
- Viereck, H., 1984: Mittel- und Westeuropäische Einwirkungen auf die Sachkultur von Haihabu/Schleswig, in: *Archäologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen an Siedlungen im deutschen Küstengebiet. Band 2: Handelsplätze des frühen und hohen Mittelalters*, 366-422.
- Walle- van der Woude, T.Y. van de, 1984: Hoorn, in P.J. Woltering, Archeologische kroniek van Holland over 1983, I Noord-Holland, *Holland* 16, 226.
- Woltering, P.J., 1979: Velsen: Hofgeesterweg, in P.J. Woltering, Archeologische kroniek van Noord-Holland over 1978, *Holland* 11, 252-6.
- Woltering, P.J., 1984: Archeologische kroniek van Holland over 1983, I Noord-Holland, *Holland* 16, 209-237.

II Zuid-Holland

D. P. Hallewas

Prehistorie

's Gravenhage: Ockenrode/Solleveld zie p. 365.

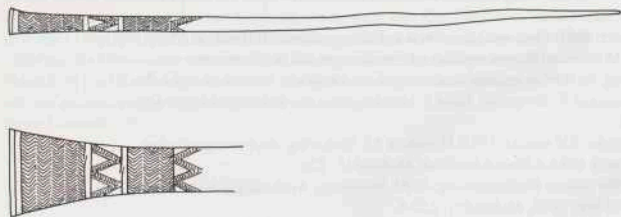

Afl. 1. Leiden: Stevenshofjespolder. Op grond van fragmenten gereconstrueerde maalsteen van tefriet (Napoleonshoed). Tek. R. J. van Heeringen.

Leiden: Stevenshofjespolder (afb.1) Bij werkzaamheden die de Stevenshofjespolder in een stadswijk herscheppen werden vier nieuwe vindplaatsen met materiaal uit de IJzertijd ontdekt. Twee vindplaatsen geven een aanvulling op de kennis van de IJzertijd in dit gebied. De eerste werd aangetroffen in een rioolsleuf. Hij bestond uit een schervenlaag gelegen op kleiafzettingen van Tiel 0 en onder klei van Duinkerke 1-ouderdom. De vindplaats leverde een grote hoeveelheid scherven en botten en fragmenten van een maalsteen op. Opvallend is dat ca 45% van de scherven versierd is voornamelijk met nagelindrukken en spatelversiering. Een C14 analyse van botten leverde een datering op van 2220 ± 25 BP.

Op de tweede vindplaats werd naast een bijna complete pot uit de oudste IJzertijd-bewoningfase van de polder (ca 400 v.Chr.) een hoeveelheid aardewerk gevonden dat op grond van de versiering (kam- en 'streefband'-versiering) jonger is dan dat van de eerstgenoemde vindplaats.

Bron: Van Heeringen 1985/1.

Afl. 2. Leidschendam. Bronzen naald uit de Late Bronstijd. Tek. ROB.

Leidschendam (afb. 2) De heer C. Paauw vond bij graafwerk in zijn huis, dat vlak bij de Vliet ligt, een bronzen naald uit de Late Bronstijd. De naald is van een type ('einfache Keulenkopfnadel') dat zijn hoofdverspreidingsgebied heeft in Hongarije, Tsjecho-Slowakije, Oostenrijk en Beieren (Rihovský, 1974). De kop van de naald is versierd met horizontaal omlappende lijnen en chevronmotieven. De naald werd door de vinder aan het Provinciaal Depot voor Bodemvondsten geschonken.

Putten Bij de veldkartering van Putten werden zeven nieuwe bewoningsplekken uit de IJzertijd gevonden. Bij de Gattelijk te Spijkenisse gaat het om een plek waar waarschijnlijk twee huizen hebben gestaan op het veen. Na de bewoning is op dit veen klei afgezet, waarop weer veen ging groeien. Dit geheel is bedekt met uit de Late Middeleeuwen daterende klei. Van de overige plekken werden er drie door het Bureau Oudheidkundig Onderzoek van de Gemeente Rotterdam onderzocht.

Het karteringswerk leverde een nieuwe site uit de Romeinse Tijd op. In de polder Nieuwe Uitslag van Putten werd een Middeleeuwse woonplaats gevonden (13e-15e eeuw). Een Middeleeuwse woonheuvel werd doorgraven bij de aanleg van het Hartelpark. Daarbij werden naast scherven uit de 11e en 12e eeuw enkele grote fragmenten van reliëfbandamforen gevonden die mogelijk uit de 10e eeuw dateren. Een onderzoek in het centrum van Geervliet leverde resten op van een 14e-eeuws houten en een 15e-eeuws stenen huis.
Bron: Herweijer 1984.

Schipluiden: Woudse Polder zie p. 353.

Wassenaar Bij een onderzoekje in de voortuin van Raadhuislaan 15a werden door leden van de Stichting Historisch Centrum Wassenaar enkele scherfjes uit de Late Bronstijd/Vroege IJzertijd gevonden. Op het landgoed Backershagen kwam een vuurstenen schrabber tevoorschijn die mogelijk uit dezelfde tijd dateert.

Romeinse Tijd

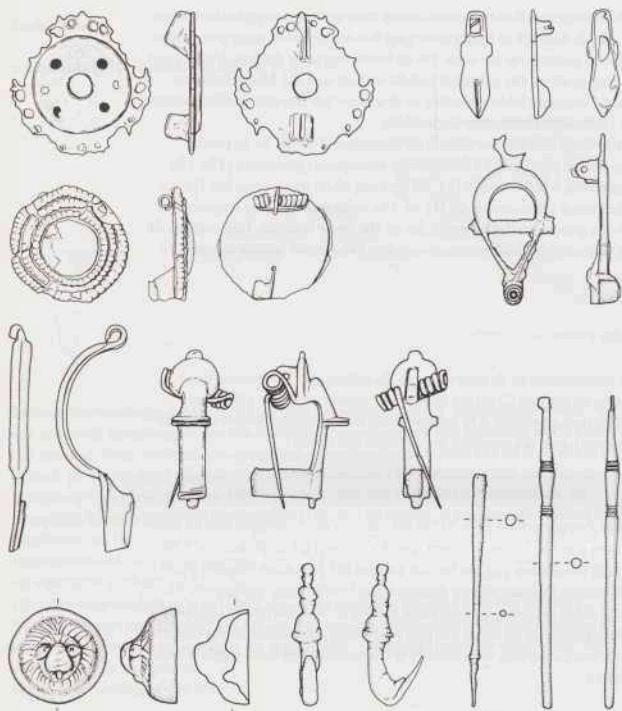
Alphen aan den Rijn: Zwammerdam (afb. 3) Bij het planten van boompjes aan de zuidkant van de Spoorlaan deed R. Cornelisse een aantal vondsten uit de Romeinse Tijd. De Spoorlaan ligt juist ten zuiden van het terrein waarop het castellum Nigrum Pullo heeft gelegen. De vondsten bestaan uit een denarius van Domitianus, geslagen in 91, een achttal fibulae of delen daarvan, drie bronzen medische voorwerpen of toiletartikelen, een bronzen beslagstukje in de vorm van een leeuwepoot, een stukje leerbeslag, twee wetsteentjes en aardwerkscherven, waaronder vijf fragmenten van terra sigillata met stempels van de maker.

Delft: Heilige Geestkerkhof zie p. 355.

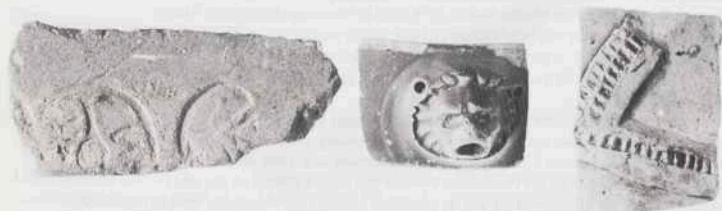
's Gravenhage: Ockenrode/Solleveld zie p. 365.

Leiden: Roomburger Polder (afb. 4) Op een terrein in de Roomburger Polder, dat ingeklemd ligt tussen de Rijn en de Vliet zijn sedert de 16e eeuw sporen gevonden van bewoning uit de Romeinse Tijd. Waarschijnlijk betreft het sporen van het van de Peutingerkaart bekende castellum Matilo. Sedert 1976 staat het terreingedeelte waar Matilo vermoed wordt op de lijst van beschermde archeologische monumenten. Dankzij het landelijk karakter van de omgeving van het castellum is het vrijwel zeker dat hier een van de weinige terreinen in Nederland ligt waar nog een groot deel van een militaire vicus voorhanden is.

In verband met de voor de late tachtiger jaren voorgenomen stadsuitbreiding in de Roomburger Polder is door het IPP een geleidelijk in omvang toenemend onderzoeksplan voor de vicus opgesteld. Uitvoering van het onderzoek is in 1984 mogelijk gemaakt door bijdragen van het Provinciaal Bestuur van Zuid-Holland en van de gemeente Leiden. De samenwerking met de gemeente Leiden (afd. Openbare Werken) was uitstekend. Overleg met ir H. H. Vos, ir L. Barendregt en mev. H. Suurmond-van Leeuwen is het onderzoek wezenlijk ten goede gekomen. Een punt van zorg blijft de vraag hoe kan worden voorkomen dat in het spoor van de opravingswerkzaamheden

Afb. 3. Alphen aan de Rijn: Zwammerdam. Fibulae, bronzen leeuwepokje (links onder) en drie medische voorwerpen (rechts onder). Bij de ronde geëmailleerde fibula met opengewerkte rand (links boven) is rood email zwart aangegeven, groen email is gestippeld. Tek. ROB.

Afb. 4. Leiden: Roomburger Polder. Stempel op dakpan (tegula): Vexilatio van het nedergermaanse leger (links), leeuwepok op terra sigillata wrijfschaal van het type Dragendorff 45 (midden), wandfragment van een reliëfbandamfoor, 8e-9e eeuw na Chr. (rechts). Foto IPP.

op soms uitgebreide schaal schatgraverij plaatsvindt.

In 1983 was het onderzoek gestart met inventarisatie van de tot nu toe door velen in dit terrein uitgevoerde waarnemingen, het daarbij verzamelde vondstenmateriaal en de eigendomsverhoudingen van de percelen. Op basis van deze inventarisatie zijn van 16 januari tot 8 februari 1984 een veldkartering en een boorprogramma uitgevoerd. Het gebied dat daarbij belopen werd strekt zich vanaf het beschermde archeologische monument in zuidelijke richting uit tot aan de Rijksweg, en in het westen tot aan de voormalige vuilnisbelt. Zoals verwacht kon bij deze werkzaamheden worden geconstateerd dat de frekwentie van archeologische verschijnselen in de richting van het beschermde monument toeneemt. Met de hieronder beschreven proefopgraving is aangetoond welke waarde aan de resultaten van de veldkartering moet worden toegekend. De proefsleuven waren zo gesitueerd dat bij zo weinig mogelijk schade aan de percelen door graafwerk zo veel mogelijk gegevens verzameld konden worden. De situering van deze sleuven werd door een aantal factoren bepaald. De resultaten van de veldkartering hebben een grote rol gespeeld; de sleuven zijn zowel getrokken door gebieden waar bij de veldkartering weinig of niets werd gevonden als door gebieden waar veel vondsten werden verzameld. Het sleuvenpatroon is zodanig gekozen dat er zowel sleuven loodrecht op als parallel aan het castellum lopen. De grondeigenaren moesten uiteraard toestemming voor het onderzoek geven. Aangezien het merendeel van de percelen eigendom is van de gemeente Leiden zijn de meeste sleuven op gemeentelijk terrein aangelegd. Om zoveel mogelijk aan de belangen van de gebruikers tegemoet te komen is gekozen voor uitvoering van het onderzoek in oktober en november. Een groot nadeel daarvan was echter de hoge grondwaterstand, terwijl ook de weersomstandigheden niet altijd optimaal waren.

De op een kaart uitgezette sleuven werden verdeeld in trajecten van 20 m lengte. Van deze trajecten werd alleen de eerste twee meter (dus 10%) uitgegraven door een graafmachine met een bak van een halve meter breed. De daarbij gegraven vlakken hadden dus ruwweg een standaardoppervlak van 1 m². Daardoor kunnen de verkregen gegevens onderling goed worden vergeleken.

De resultaten van het onderzoek kunnen als volgt worden samengevat.

- Een goed ontwikkeld Romeins lagenpakket komt alleen voor in de percelen die grenzen aan het beschermde monument.
- Enkele van de waargenomen grondsporen zijn waarschijnlijk greppels.
- Tot de vondsten behoren: een weefgewicht, een uitgezaagde terra sigillata leeuwepok van een wrijfschaal van het type Dragendorff 45, enkele stukken versierde terra sigillata, een afgesleten munt, dakpanstempels, houten palen en een stuk hout dat mogelijk een roerblad is.

De resultaten van de veldkartering passen in die van het proefonderzoek.

Verder kan worden opgemerkt dat inheems-Romeins materiaal slechts in geringe hoeveelheden en geïsoleerd voorkomt. De oudste post-Romeinse vondsten zijn enkele fragmenten ruwwandige Merovingische keramiek (7e-8e eeuw). Enkele terreinen die veel lijken te beloven konden niet worden onderzocht. In februari 1985 is inmiddels een booronderzoek gestart.

Op grond van de thans bekende gegevens kunnen de volgende conclusies worden getrokken.

- Het onderzoek geeft geen aanleiding om de begrenzing van het beschermde monument te wijzigen.
- De in de Romeinse Tijd te daterend grondsporen suggereren een Noordoost-Zuidwest georiënteerd stelsel. Dit stelsel zou kunnen aansluiten op de ligging van het door Holwerda (1927) en Van der Klei (1964) veronderstelde castellum.
- Rond het beschermde monument is een ongestoord lagenpakket uit de Romeinse Tijd aanwezig, dat vóór de voorgenomen bouw van huizen zal moeten worden onderzocht.

Afb. 5. Rijswijk. Plattegrond van het opgravingsdeel waarin de huisplaatsen liggen. Met A-C zijn de Romeinse bewoningsfasen aangeduid, met D is een Laat-Middeleeuwse greppel aangegeven. De huisplaatsen (B5 en C1) zijn gearceerd. Tek. J. E. Dilz.

4. De Rijn liep vermoedelijk aan de oostkant van het onderzoeksgebied. Het zoeken naar zijn bedding moest echter worden gestaakt omdat we stuitten op een in de recente tijd verstoord gebied.

5. De oudste post-Romeinse activiteiten ter plekke worden aangeduid door Merovingisch aardewerk.

IPP, Amsterdam

B. Klooster

Maasdam De heer J. F. van Summeren vond, naar nu bekend is geworden, in 1972 bij de bouw van een waterzuiveringsinstallatie een drietal complete stukken Romeins aardewerk: een pijpaaarden kruikamfoor, een zwart gevernisd bekertje en een terra sigillata kom (Dragendorff 33). De vondsten werden gedaan op een diepte van ca 1 m onder het maaiveld.

Putten zie p. 349.

Rijswijk (afb. 5) In september 1984 trof de gemeente Rijswijk voorbereidingen voor de uitbreiding c.q. voltooiing van het Wilhelminapark tussen Rijswijk en Delft. Leden van de AWN afd. Den Haag en Omstreken voerden kort voor het begin van de werkzaamheden een verkenning uit in het in uitvoering te nemen gebied en troffen daarbij sporen van bewoning uit de Romeinse Tijd aan. Met hun hulp is van 10 t/m 15 september 1984 door het IPP een oppervlak van ca 1000 m² blootgelegd.

De vindplaats ligt ongeveer op 750 m ten zuidoosten van de nederzetting op 'De Bult' die in de jaren 1967-1969 is opgegraven (Bloemers, 1978). Het terrein van de opgraving is iets hoger gelegen dan de omgeving, hetgeen tot uitdrukking komt in het verloop van het opgravingsvlak met hoogteverschillen tot 0.70 m, de concentratie van grondsporen en de daarmee gepaard gaande opvallende aanrijking met fosfaten. Op grond van de nader te beschrijven waarnemingen is het duidelijk dat hier tijdens drie bewoningsfasen (A,B,C) twee huisplaatsen zijn geweest.

De oudste sporen worden gevormd door twee brede greppels (A 1-3) met een vrij schone vulling die naar het noorden ombuigen. Deze worden gevolgd door drie greppels (B 1-3) met een vrij donkere vulling, die naar het Zuidoosten afbuigen. Gelijktijdig hiermee kan huisplaats B5 zijn, die gekenmerkt wordt door twee smalle gebogen grep-

pels met een lengte van minimaal 13 m en rij van vier of vijf ondiepe te kuilen van mogelijke staanderpalen. Greppels en huisplaatsen vertonen een zuidwestelijk-noordoostelijke oriëntering.

De tweede huisplaats (C1) ligt iets verschoven ten opzichte van huisplaats B5 en heeft een oriëntering die het midden houdt tussen die van fase A en B. De teruggevonden huisplattegrond is verre van modelmatig. Hij is evenwel herkenbaar aan de rij van rechthoekige kuilen in de korte wanden en het noordoostelijke deel van de lange wanden. Het moet een vrij strakke rechthoekige plattegrond hebben gehad van 18x6,25 m. Staanderpalen zijn geconstateerd ter hoogte van het midden van de lange zijden, juist waar twee tussenwanden en twee tegenover elkaar gelegen ingangen de scheiding tussen stal- en woongedeelte kunnen aangeven. De greppel C2 voor de korte wand aan de zuidwestzijde kan erop wijzen, dat hier geen toegang is geweest. Een opvallende vondst is een menselijke begraafing in hurkhouding die in de noordwesthoek van huis C1 is gedaan (C3). De dode is op de buik liggend met sterk opgetrokken benen begraven. De linkerarm lag onder de buik, de rechter gestrekt langs het lichaam. Het gaat waarschijnlijk om een jongen van ca 17 jaar met een lengte van ca 1,80 m. Gezien de ligging in de hoek van het huis kan men opnieuw denken aan een relatie met de bouw van het huis. Het vondstenmateriaal bestaat in overgrote meerderheid uit inheems-Romeins aardewerk, zoals dat ook in de nederzetting 'De Bult' voorkomt. Daarnaast komt regelmatig Romeins import aardewerk voor, dat overwegend uit het tweede kwart van de tweede eeuw tot uiterlijk het begin van de derde eeuw dateert. Een stukje terra sigillata kan uit het begin van de tweede eeuw dateren.

Overziet men het voorgaande, dan zijn enkele overeenkomsten met de huisplaatsen van de nederzetting 'De Bult' op te merken. De oriëntering van de vermoede huizen en van de greppels is ongeveer Oost-West, maar in de loop van de tijd treedt er een lichte verschuiving op. Beide komen overeen met 'De Bult'. Het huis B5 met zijn wat afgeronde vorm doet denken aan de oudere plattegronden van 'De Bult', huis C1 aan de strakker gebouwde jongere.

Het is niet duidelijk geworden of deze huisplaats op zich zelf staat of deel uitmaakt van een iets omvangrijker nederzetting zoals op 'De Bult'. Naar het Zuiden, Westen en Noordwesten toe zijn geen aanwijzingen gevonden voor nog meer bewoning. Alleen in de laatste richting zou deze redelijkerwijs te verwachten zijn, omdat de hoogte zich in die richting voorzet. Naar het Noorden en Noordoosten, waar dit ook het geval kan zijn, maakte de aanwezigheid van de spoorlijn verdere waarnemingen onmogelijk. Belangrijk is het onderzoek om twee redenen. Allereerst is vastgesteld dat in de tijd waarin de bewoning op 'De Bult' uitgroeit tot een nederzetting met drie tot vier huizen op 750 m afstand nog een andere huisplaats of nederzetting heeft gelegen. Dit kan aantonen, dat de toename op 'De Bult' echte groei is geweest en niet schijnbare groei in de vorm van concentratie binnen een nederzetting van oorspronkelijk geïsoleerd liggende huizen. Ten tweede is interessant, dat de nederzettingdichtheid inderdaad twee nederzettingen of huisplaatsen per km² kan hebben bereikt, zoals de veronderstelling was bij de modelmatige berekeningen voor het Westland (Bloemers 1978, 103). Bovendien versterkt dit het beeld van een intensief bewoond en verkaveld landschap, een beeld dat reeds werd opgeroepen, toen het 13 ha grote kavelsysteem bij de nederzetting van 'De Bult' was blootgelegd.

IPP, Amsterdam

J. H. F. Bloemers

Schipluiden: Woudse Polder In september werden drie waterbassins ten behoeve van de glastuinbouw uitgegraven op plaatsen waar bij de systematische veldkartering die in 1981-82 in Midden-Delftland werd uitgevoerd, vondsten uit de Romeinse Tijd en de Middeleeuwen waren opgeraapt. In één geval hadden de grondwerkzaamheden al plaatsgevonden en kon slechts aanvullend scherfmateriaal in de uitgeworpen grond worden verzameld. In het andere geval bleek het nog mogelijk de wanden van de twee

uitgegraven bassins te inspecteren op geologische opbouw, grondsporen en vondsten. Ter plaatse van deze site was eerder een gedetailleerde survey uitgevoerd waarbij een hoogtekaart van het terrein werd gemaakt en het aan het oppervlak gelegen vondstmateriaal in vakken van 5x5 m werd verzameld. In combinatie met de gegevens van de survey konden uit de waarnemingen in het bassin de volgende conclusies worden getrokken.

De vindplaats ligt op geulafzettingen van de Duinkerke I-transgressiefase. Deze geul heeft zich vóór de jaartelling in een veenlandschap ingesneden waardoor de omgeving werd gedraineerd en bewoning mogelijk werd. Vlak naast de geulbedding werden op 270 cm-NAP aardewerk scherven uit de Late IJzertijd aangetroffen, op een 10 cm dunne laag klei op het veen. Omdat de breuken van de scherven niet zijn afgerond door transport in water, wijst deze vondst erop dat in de directe nabijheid van de geul ca 200 v. Chr. werd gewoond. De laag met IJzertijdscherven is afgedekt met een pakket zavelige Duinkerke I-geulafzettingen. In de Romeinse Tijd lag deze geul nog gedeeltelijk open. Langs de noordelijke oever werd toen een nederzetting gebouwd. Een deel van het geproduceerde afval werd in de geul gegooid, getuige de vuilstortlagen in de bedding. In de wanden van het bassin werden paalverkleuringen, greppels en afvalkuilen waargenomen, die wat betreft hun verspreiding goed overeenkomen met de verspreiding van Romeinse vondsten aan het oppervlak. Het oude Romeinse loopvlak is grotendeels in de bouwvoor opgenomen (90 tot 210 cm-NAP). Importen uit de eerste eeuw ontbreken, maar ca 50% van het materiaal bestaat uit inheems-Romeins aardewerk, zodat de bewoning in de eerste eeuw kan zijn begonnen.

De geul sedimenteerde in het midden van 12e eeuw dicht met klei van de Duinkerke III-transgressiefase, waardoor de afwatering van de omgeving stagneerde. Aanvalkelijk werd dit verholpen door in de oude bedding een sloot te graven. Als gevolg van klink en inversie kwam de geul spoedig als een rug in plaats van een slenk in het landschap te liggen, waardoor afwateringssloten buiten de geul moesten worden gegraven. De sloot in de geulbedding werd gedempt en bovenop de geulrug werd in de tweede helft van de 12e eeuw een boerderij op een rechthoekig omsloot erf gebouwd (80cm-NAP). Deze woonplaats is aan het einde van de 14e eeuw verlaten.

ROB, Amersfoort

Epko J. Bult

Wateringen: Kwintshoul Bij de aanleg van een waterbassin werd een nederzetting uit de Romeinse Tijd aangesneden. De sporen bestonden uit een nederzettingsslaag en kuilen. In de westwand van het bassin bereikte de Romeinse laag een dikte van ca 1 meter. Het geheel doet daar in zijn opbouw denken aan een klein terpje. Zowel aan de basis als bovenop het terpje is de bewoningsinvloed groot. Waarschijnlijk lag er oorspronkelijk een nederzetting op het Romeinse maaiveld. Deze nederzetting is mogelijk in één keer opgehoogd. Op het zo ontstane terpje is daarna nog een tijdlang gewoond. Sporen van huizen werden overigens niet waargenomen. Dit komt mogelijk omdat alleen de profielen goed konden worden bekeken; de bodem van de put was zo drassig dat daar geen paalgaaten konden worden vastgesteld. In de bodem van het bassin was wel een cirkel van zacht gebakken bakstenen zichtbaar. De omgeving daarvan bestond uit sterk verkit assign materiaal, de datering van beide laatste verschijnselen is onzeker. De vondsten uit de Romeinse Tijd dateren uit de 2e en 3e eeuw. In de bovenkant van de Romeinse laag werd ook wat Laat-Middeleeuws aardewerk gevonden dat uit de 11e/12e eeuw dateert. Het geheel werd overdekt door een laag Laat-Middeleeuwse klei (het Westlanddek, Duinkerke III).

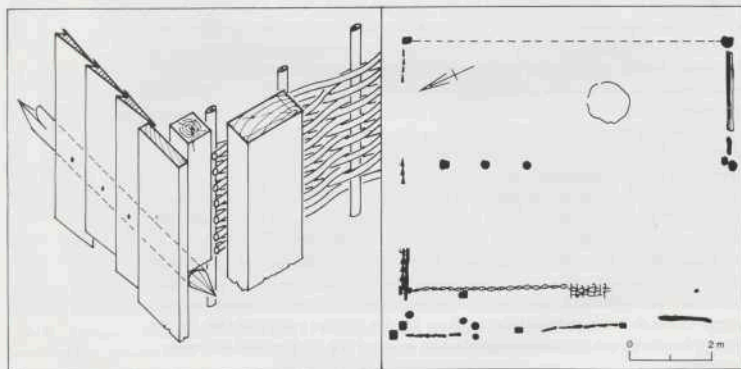
Voorburg: Arentsburch Dankzij de steun van de gemeente Voorburg kon door de AWN nader onderzoek worden uitgevoerd in het grasveld ten Oosten van de Arentsburchlaan, waar in het vorige jaar onderzoek met de boor werd uitgevoerd (Holland

1984, 311-312), en in het complex volkstuinen dat daaraan grenst. In het grasveld kon in enkele proefsleuven worden vastgesteld dat daar alleen nog diepere sporen bewaard zijn, hoger gelegen sporen zijn door afgraving verdwenen. Waarschijnlijk zijn in de sleuven resten van de gracht om de stad waargenomen, terwijl er ook aanwijzingen zijn gevonden dat hier steenbouw heeft gestaan. In het volkstuinencomplex konden op meerdere plaatsen funderingsresten en uitbraaksleuven van muurwerk worden vastgesteld.

Westvoorne In de polder Nieuw Rockanje werd bij het verbreden van een berm-sloot langs de Achterweg door de heer C. Wind een nederzetting uit de Romeinse Tijd aangetroffen. De sporen, een bewoningslaag met scherven, een rij paaltjes en een liggend stuk hout liggen op ca 1.40 m onder het maaiveld. Het gaat waarschijnlijk om een nederzetting van het soort zoals beschreven in de Kroniek over 1983 (Holland 1984, 307-311).

In dezelfde polder werd in uitgebaggerde grond van een sloot langs de Meeldijk door de heer C. Druiff een munt gevonden. Het is een kleine koperen munt (aes IV) van Constantius II die tussen 355 en 361, mogelijk te Nicomedia, geslagen is. Munten uit deze tijd zijn in het kustgebied zeldzaam. In veel gevallen kan er geen relatie met bewoningssporen worden aangetoond. Dat is ook hier het geval; de vondsten uit de hier bekende nederzettingen dateren uiterlijk uit de derde eeuw.

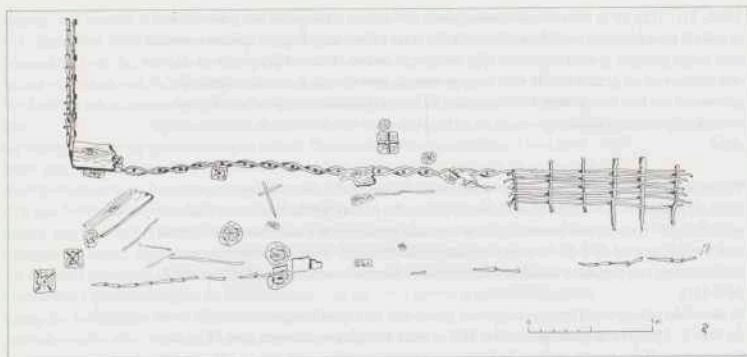
Middeleeuwen en later

Afb. 6. Delft: Heilige Geestkerkhof. Rechts: plattegrond van het huis. De situering van de achtergevel is onzeker. Links: reconstructie van de hoek van de westwand en de voorgevel. Op de tekening zijn niet aangegeven de ingeslagen paaltjes waarop de balk rustte waartegenaan de planken van de voorgevel waren vastgespijkerd. Tek. P. J. W. M. Schulten/H. van Harte.

Delft: Heilige Geestkerkhof (afb. 6 en 7). Na het onderzoek in 1983 was duidelijk geworden dat de opgraving zich dat jaar voornamelijk op Middeleeuwse achtererven had afgespeeld. Een huisplaats kon vermoed worden, buiten de onderzoekspit, aan de rooilijn van de huidige straat.

In september 1984 was er een mogelijkheid een beperkt onderzoek uit te voeren langs deze rooilijn, tijdens graafwerkzaamheden ten behoeve van de vernieuwing van een gas-

Afb. 7. Delft: Heilige Geestkerkhof. De westwand en een deel van de voorgevel van het huis. Tek. P. J. W. M. Schulten.

station. In overleg met de gemeente Delft en het energiebedrijf Delfland werden tien dagen gereserveerd voor archeologisch onderzoek bij de aanleg van het geplande buis-tracé. Het onderzoek werd uitgevoerd door de Oudheidkundige Werkgemeenschap Delft.

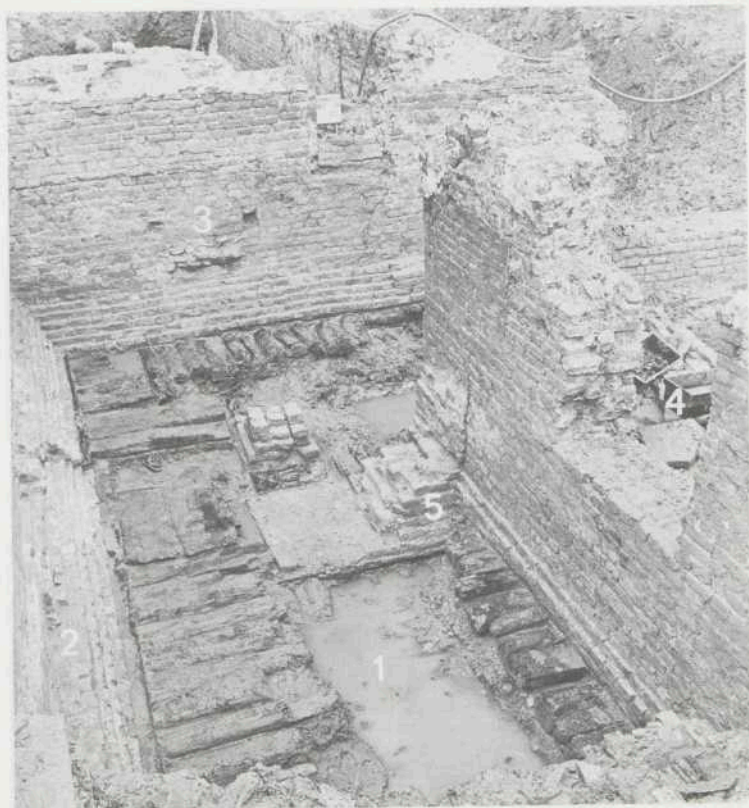
Zo dicht mogelijk langs de straat werd een onderzoeksput gegraven van 8 x 8 m. Het westelijk deel van deze put leverde enkele Middeleeuwse kistgraven en mestkuilen op. Overigens was dit gedeelte zeer arm aan sporen zodat, mede in verband met de beschikbare tijd, snel naar de ongeroerde bodem kon worden doorgegraven. Hier werd een greppel aangesneden met scherven uit de 2e en 3e eeuw na Chr. Deze stond haaks op een vergelijkbare greppel uit het onderzoek van 1983. Kennelijk was er al in de Romeinse Tijd een zekere organisatie van het landschap ter hand genomen door het graven van afwateringssloten.

In het oostelijk deel van de opgravingsput werden op ca 1,5 m onder het maaiveld resten aangetroffen van een houten huis. Een rij zware staanders en een vlechtwand konden over een lengte van zeven meter gevolgd worden. Dicht tegen de straat, precies in het verlengde van de huidige rooilijn, hield de vlechtwand op, om met een interessante hoekconstructie over te gaan in een gevel van rechtopstaande eiken delen. De radiaal uit de stam gekloofde delen hadden een V-vormige doorsnede en waren voorzien van een groef aan de brede zijde zodat ze in elkaar konden worden geschoven (afb. 7). Het meeste houtwerk verkeerde in zeer goede staat en stond nog tot meer dan een meter overeind.

Onder moeilijke omstandigheden werden tijdens de aanleg van het gasstation waarnemingen gedaan om inzicht te krijgen in de plattegrond van het huis. De resten van de oostelijke wand en een gedeelte van een rij dakdragers konden worden getekend als mede een zuidelijke wand met een vermoedelijke deuropening.

Wanneer men de aangetroffen wanden als buitengevels interpreteert ontstaat een vrijwel vierkant geheel van ca 8 x 8 m. Voor de wanden zijn drie verschillende bouwtechnieken gebruikt: vlechtwerk voor de zijwanden, die losstonden van de eigenlijke dakdragers; op een regel gespijkerde verticale delen voor de voorgevel; en een mogelijke achtergevel van verticale planken, gevat in een liggende balk waarin zich aan de bovenzijde een uitsparing bevond (afb. 6).

Een dik pakket opeenvolgende vloerniveau's en haardplaatsen binnen in het huis doen een langdurig gebruik van het gebouw vermoeden. De aanzienlijke stijging van de vloer

Afb. 8. Dordrecht; Voorstraat. Deel van kerk en kloostergang van het Minderbroedersklooster, bouwfase IIIA, uitgegraven tot op de houtfundering. Het betreft de noordwest hoek van de gang (1) tegen de muren van het koor (2) en zijbeuk (3) van de kerk. Achter de muur rechts de open ruimte van de kloosterhof (4). Onder de hoek van de kloosterhofmuur bevindt zich een restant van de kerk uit bouwfase II (5). Foto ROB.

tussen de vier wanden en de lange gebruiksperiode zullen aanpassingen en verbouwingen noodzakelijk hebben gemaakt. Dit verklaart wellicht de discrepantie tussen de C14-datering van het vlechtwerk van de westelijke wand, (GrN-12679, met 99% zekerheid tussen 1020 en 1210 A.D.) en de jaarringendatering van een wandpaal van de oostelijke wand (winter van het jaar 1206, determinatie drs. E. Jansma IPP, Amsterdam). Het aangetroffen aardewerk ondersteunt een datering van de bewoningsperiode in de tweede helft van de 12e eeuw en gedurende de eerste helft van de 13e eeuw.

Tijdens de opgraving staarden we naar de vroegste ontwikkeling van de Delftse neder-

Afb. 9. Dordrecht: Voorstraat. De zuidoost hoek van de kloostergang van het Minderbroedersklooster, bouwfase III, in zijn vernieuwde en vergrootte vorm. Rechts de muur van het koor van de kerk (1), achter de muur links de kloosterhof (2), linksboven het inwendige van het nieuwe hoofdgebouw (3). De opgaande muur boven rechts is modern. Het opgravingsvlak ligt op de hoogte van één der jongere begraafniveaus. Begravingen in kisten en gemetselde keldertjes komen naast elkaar voor. Foto ROB.

zetting. Nog niet eerder zijn zulke duidelijke resten uit een periode vóór de eerste vermelding van de stad aangetroffen. Het huidige stratenpatroon op deze plek gaat terug tot in de 12e eeuw, want het kan geen toeval zijn dat de 12e eeuwse voorgevel zich op de huidige rooilijn bevond.

ROB, Amersfoort

J. G. M. Kistemaker

Dordrecht: Voorstraat (afb. 8, 9, 10 en 11) Het onderzoek op het terrein van het Minderbroedersklooster (zie Holland 16, 1984, p.319-322) is gedurende het voorjaar en het najaar van 1984 tot in het begin van 1985 voortgezet. Door bijzondere omstandigheden, zoals de korte tijd die beschikbaar was tussen de sloop van de oude bebouwing en de inrichting tot bouwterrein, twee perioden van strenge vorst, het zogenaamde 'gesloten' winterseizoen dat graafwerk nabij de Voorstraat als waterkering onmogelijk

Afb. 10. Dordrecht: Voorstraat Links een van de jongere grafkelders (16e eeuw) uit de kerk van het Minderbroedersklooster. Op de korte wand is met oranje verf een kruis binnen een cirkel geschilderd. Een deel van de oorspronkelijke zandstenen dekplaat is nog aanwezig. Foto ROB. Rechts: Grafschildering van Christus aan het kruis. De foto is gemaakt kort na de ontdekking. De heldere kleuren en fijne tekening zijn goed bewaard gebleven, ook onder de plekken met aanslag van aarde en grondwater. De schildering bevond zich op de korte wand van een grafkelder in de zijbeuk van de kerk van het Minderbroedersklooster, bouwfase IIIA, en moet omstreeks 1375 zijn aangebracht. Foto ROB.

Afb. 11. Dordrecht: Minderbroedersklooster. Fragment van een vloertegel uit het Minderbroedersklooster. De versiering van het hoofd binnen een omlijsting is tot stand gekomen door opvulling van de in de roodbakende ondergrond ingestempelde vlakken en lijnen met een lichtgeel bakkende klei. Foto ROB.

maakte, werd het onderzoek danig bemoeilijkt. Dat het desondanks bevredigend afgerond kon worden is mede te danken aan de bereidwilligheid van alle niet direct archeologisch betrokkenen. De gemeente Dordrecht (coördinator VVVK project: ir. C. M. H. Steyn), het Ministerie van WVC (afdeling Monumenten, Musea en Archieven; mr. G. W. van Herwaarden; de Rijksdienst voor de Monumentenzorg; dr. ir. F. W. van Voorden), BV Maatschappij voor Projektontwikkeling Empeo (ir. J. J. Heyse) hebben hierin het grootste aandeel gehad. In overleg werd tevens het ondergrondse sloopplan zodanig aangepast dat die resten van het klooster, ter plaatse waarvan geen fundering voor de nieuwbouw ontworpen was, behouden konden blijven. Voor een klein, maar archeologisch zeer belangrijk terreingedeelte werd voor dit behoud het funderingsplan aangepast.

Het onderzoek heeft zich beziggehouden met het noordwestelijke deel van het kloosterterrein in de richting van de Voorstraat waar de drie opvolgende kerkplaatsen elkaar overlappen c.q. kruisten, en met het oostelijke deel in de richting van de Vriesestraat waar de ontwikkeling van de kloosterhof en het hoofdgebouw gevolgd kon worden. Het noordelijke deel van het kloostercomplex, waar de kleinere gebouwen gevestigd waren, bevindt zich nog intact onder de bestaande bebouwing. Met het huidige onderzoek is thans ca 0,25 ha, dat is ongeveer de helft van het geheel opgegraven.

Van de kerk uit bouwfase I (kort voor 1248 – ca 1300) bleek het nog juist mogelijk hoofdvorm en lengte definitief vast te stellen. De eerder geuite veronderstelling van een langgerekte zaalkerk (32,5 x 9 m), gelegen evenwijdig langs maar niet direct aan de Voorstraat, bleek juist te zijn. Aan de zuidoostzijde van het kerkgebouw bevond zich de kloosterhof. De kloostergang langs de kerk, aanvankelijk uitgevoerd in hout, zoals reeds geconstateerd in het noordelijke pand (zie vorig verslag), bleek nadien in kloostermop herbouwd te zijn. Eveneens van kloostermop was één gemetselde grafkelder in deze gang naast een aantal kistbegravingen.

Voor bouwfase II (ca 1300 – ca 1375) werden belangrijke aanvullende gegevens verkregen. Duidelijk werd dat de kerk hiervan gebouwd was op de in noordoostelijke richting afhellende flank van een oorspronkelijke terp aan de Voorstraat. Hierdoor lag het eerst opgegraven oostelijke deel aanmerkelijk dieper dan de rest, zodat bijaldien daarvan meer bewaard gebleven was (zie vorig verslag). Het westelijke deel bleek veel hoger gefundeerd te zijn en bijna geheel verdwenen door de kruisende nieuwbouw van de kerk uit fase III. Niettemin was het mogelijk de plattegrond van kerk II te reconstrueren. Overigens tot de ongebruikelijke vorm van een omgekeerde T, waarbij de liggende balk het brede (24 m), ondiepe (ruim 13 m) kerkship vormde, en de staande poot het diepe (20 m), smalle (10 m) koor. Het brede kerkship sloot onmiddellijk aan op de kerk van fase I, waarmee de aanvankelijk onduidelijke opschuiving van de bebouwing afdoende werd verklaard. Van het kerkgebouw uit fase II is alleen het zuidwestelijke front bewaard gebleven. Dit is bij de bouw van kerk III gehandhaafd en in de zuidwestelijke langsmuur daarvan opgenomen.

Van de in fase II verplaatste kloosterhof met gang waren reeds eerder een houten en een bakstenen bouwphase geconstateerd (zie vorig verslag). Nu kon de hof in zijn totaliteit gereconstrueerd worden en het beloop van de kloostergang bepaald. Dit leidde tot de bevestiging van het vermoeden dat de zuidoostelijke arm van de kloostergang inpandig in het hoofdgebouw gesitueerd moet zijn geweest. Dit hoofdgebouw lag dus vanuit het kerkkoor gezien aan de overzijde van de kloosterhof. Het zuidwestelijke einde lijnde op het front van de kerk, het andere einde bleek, ondanks grondig zoeken, onnaspeurbaar. Het gebouw zal echter minstens zo lang als de kerk, dat is 32,5 m, zijn geweest. Slechts delen van een zeer diepe fundering op spaarbogen waren van dit gebouw overgebleven; dit maakte een nadere indeling van het interieur onmogelijk, op enkele elementen na zoals de inpandige kloostergang. Wel werd duidelijk dat de aldus ontstane layout van het kloostercomplex bepalend is geweest voor de verdere ontwikkelingen van het terrein.

Fase III (ca 1375 – 1572) leek bij de eerdere opgraving (zie vorig verslag) een revolutionaire verandering in te houden. Deze bestond uit een verandering in oriëntatie van het nieuwe kerkgebouw met 90°, gevoegd bij een aanzienlijke vergroting van het bebouwde kloosterareal als geheel. Het latere onderzoek heeft echter duidelijk gemaakt dat deze veranderingen direct geënt waren op de lay-out van fase II. Dat wil zeggen aanvankelijk meer dan in een volgende ontwikkeling. Want fase III heeft een wel te onderscheiden beginfase, fase III A gekend.

In fase III A werd een nieuwe kerk gebouwd haaks op de Voorstraat, dat is Noordwest-Zuidoost gericht. De kerk bestond uit een smal (11 m) maar zeer diep (31 m!) rechtgesloten koor, verbonden met een tweebeukig kerkship dat noch bijzonder breed (15,5 m), noch bijzonder lang was (ca 25 m). De zijbeuk bevond zich aan de noordoostzijde. Of het front van de kerk tot aan de straat gereikt heeft, viel bij het onderzoek niet meer na te gaan; het kan echter hoogstens enige meters naar achteren gelegen hebben. De zuidwestelijke langsmuur lag op de grens van de bebouwing uit fase II en had in feite het front van kerk II en het kopse uiteinde van hoofdgebouw II in zich opgenomen. De andere langsmuur ging niet op een bestaande belijning terug. De kloosterhof met rondgaande gangen werd gedeeltelijk vernieuwd. Het noord- en het zuidwestelijke pand werden nieuw aangelegd (zie ook vorig verslag), de zuidoostelijke inpandige gang daarentegen bleef gehandhaafd. Het niet door het kerkkoor overbouwde deel van hoofdgebouw II zal in gebruik gebleven zijn. De kloosterhof, die in deze fase rechthoekig van vorm was, reikte naar het Noordoosten niet verder dan het vroegere uiteinde van kerk II. Uit het voorgaande moge blijken dat de lay-out van het complex uit fase III A nauw aansloot bij de in fase II vastgelegde lijnen.

Deze lijnen werden doorbroken bij de verdere ontwikkeling van fase III. De voornaamste verandering bestond uit de bouw van een nieuw hoofdgebouw (25 x 10 m). Het zuidwestelijke tweederde gedeelte vormde één grote ononderbroken ruimte met grote ramen in de naar buiten gerichte lange wand. Dit moet wel de refter (eetzaal) zijn geweest. Het derde deel aan de noordoostzijde was aan de buitenzijde gesloten, maar met een dubbele toeg was het geopend naar de kloostergang. Een altaar en verschillende begravingen, waaronder centraal een gemetselde dubbelkelder, maken duidelijk dat dit een speciale kapel geweest is. De kloosterhof kon nu ook aan de noord- en zuidoostzijde flink worden uitgelegd. Een nieuwe, en nu volledig vrij rondgaande kloostergang uitgevoerd in baksteen werd aangelegd. De vergrote kloosterhof overdekte onder meer de plaats van hoofdgebouw II. Weinig herinnerde in deze gewijzigde lay-out nog aan fase II.

Fase III heeft daarna nog tal van wijzigingen op detailpunten ondergaan. Zowel binnen de opgegraven gebouwen, alsook door nieuwe aanbouwen aan kerk, hoofdgebouw en kloostergang. Deze aanbouwen zijn met name geconstateerd aan de periferie van het opgravingsterrein. Door de huidige bouwwerkzaamheden konden zij daar slecht of geheel niet onderzocht worden. Het grootste deel gaat overigens schuil onder de bestaande bebouwing, die gehandhaafd bleef. De vele wijzigingen in fase III zijn verklaarbaar uit de relatief lange bestaansduur van twee eeuwen. Dit wordt ook weerspiegeld in de gestage ophoging van de kerkvloer. Over de totale lengte van het gebouw mag dan door de deformatie van de aanwezige vloerresten enige variabiliteit in hoogte zijn opgetreden, vier verschillende niveaus bleken wel degelijk reconstrueerbaar. In de volgorde waren dit: 1 op 0,75 m, 2 op 1,20 m, 3 op 1,75 m en 4 op 2,40 m, alles boven NAP. De bedoeling van de vloerhoging moet geweest zijn de van oudsher bestaande laagte achter de dijk (= de Voorstraat) geleidelijk op te vullen. De helling naar deze straat is thans dan ook nog maar zeer flauw. Vanzelfsprekend moesten ook de niveaus in de overige kloosterruimten steeds hierbij aangepast worden. Deze aanpassingen bleken in de eenmaal zelfs ingrijpend gemoderniseerde (= grotendeels herbouwde) kloostergang en het steeds opnieuw gewijzigde hoofdgebouw goed waarneembaar. Het sprekendst wordt de rijzing weerspiegeld in de opklimmende begraafdiepten. Ook hierbij zijn de

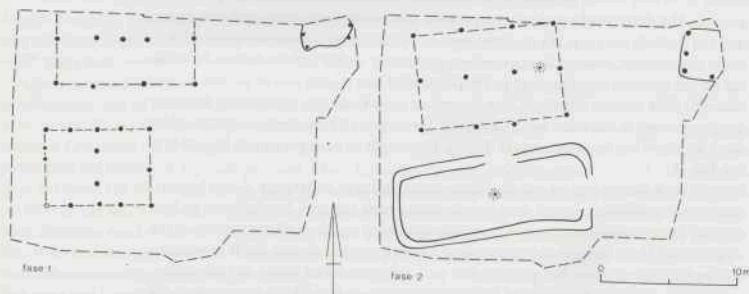
vier niveaus onmiskenbaar.

Het aantal begravingen is juist in deze fase enorm gegroeid. Skeletten, compleet of deels, van meer dan 1000 individuen zijn thans geborgen. Een onbekende hoeveelheid bevindt zich nog in het niet onderzochte deel van het kloostercomplex, met name in een gedeelte van de kerk en de voortzetting van de begraafplaats gelegen langs de Voorstraat (zie vorig verslag). De vele begravingen die in 1984 en 1985 werden opgegraven bevonden zich hoofdzakelijk in de kerk en de aanpalende armen van de kloostergang. Daarbij nam het aantal bakstenen grafkelders ongehoord toe: van enige tientallen tot meer dan 150. Minstens zo frappant was het overdadige voorkomen van beschildering in deze kelders. In de kerk en het zuidwestelijke kloosterpand werd dit bijkans een gebruikelijk verschijnsel. Wederom waren er kruisvormen in velerlei patroon. Daarnaast toch ook een steeds groter aantal figuratieve voorstellingen. Vooral dit laatste benadrukt weer opnieuw welk een sterke invloed vanuit Vlaanderen in het Middeleeuwse Dordrecht gegolden heeft. Dankzij de medewerking van het Centraal Laboratorium te Amsterdam (W. Haakma Wagenaar) konden de beste exemplaren behouden blijven. De vondsten van mobiele aard zijn ook nu weer beperkt gebleven. Enkele opmerkelijke stukken tonen hun verbondenheid met het klooster, zoals enige gebeeldhouwde bouwfragmenten, stukken van bewerkte grafzerken en een groot deel van het doopvont. Met betrekking tot het gebruik van het terrein na de opheffing van het klooster zijn bij deze opgravingscampagne geen nieuwe opzienbarende gegevens verzameld. Daarom zij hier volstaan met een verwijzing naar het vorige verslag.

Uitvoerenden vanwege de ROB: M. J. A. de Haan, H. Sarfatij, V. T. van Vilsteren, en tijdelijk P. J. W. M. Schulten. Contactpersoon voor de gemeente Dordrecht: ir. A. te Kieft.

ROB, Amersfoort

H. Sarfatij

Afb. 12. 's-Gravenhage: Johan van Oldenbarneveltdlaan. Huisplattegronden en hutkommen uit de 7e eeuw. Tek. J. T. de Jong.

's-Gravenhage: Johan van Oldenbarneveltdlaan 91/95 (afb. 12) Op de plek van een voormalig herenhuis werd onder ca. 3 meter jong duinzand een antropogeen niveau aangetroffen, op de rand van een oude strandwal. Tijdens een onderzoek van vier maanden over een oppervlak van 15 x 22 m. bleek de cultuurlaag in de 7e eeuw na Chr. gedateerd te moeten worden, met een uitloper in de 8e eeuw. De bovenlaag van het aangetroffen niveau was in de Late Middeleeuwen vervloegd. Ook in de laag zelf werden plaatselijk ploegsporen aangetoond, uit de Vroege-Middeleeuwse periode. Over het algemeen echter was de tot 0,50 m dikke laag zeer homogeen en worden grondsporen alleen onder de laag in het schone zand herkend.

Een hutkom van circa 3 x 3,5 m bleek twee fasen te hebben gekend. Gezien de vele weefgewichten heeft hier vermoedelijk een weefgetouw gestaan. De gebouwtjes hadden telkens 2 x 3 palen in de wand. Naast paalsporen van een omheining kwam er ook een wirwar van grotere paalsporen tevoorschijn, waaruit voorlopig vier huisplattengronden gereconstrueerd werden. In alle gevallen ging het om rechthoekige plattengronden van meestal tweeschepige huizen. Een huis heeft een mogelijk afwijkende plattengrond gehad (fase 1, Zuid). Bij een ander huis (fase 2, Zuid) was de plattengrond door een greppeltje duidelijk omlijnd. Dit huis was tevens het enige waar (in het oostdeel) een kleivloer werd aangetroffen. De fasering van de huizen werd gebaseerd op de oriëntatie, oversnijding en op het ontbreken van een haard.

Het aardewerk was overwegend in de Merovingische periode te plaatsen en omvatte naast de tonpotten ook zgn. 'rotgestrichene Ware' en knikwandaardewerk. De veel geringere hoeveelheid Karolingisch aardewerk bestond uit steengoedachtig mayen, badorf en kogelpot. Door het zeven (met maaswijdte 1 cm) van de gehele cultuurlaag werden veel visresten teruggevonden. Naast zeevissen kwam er ook een flink aantal anadrome vissen voor, met name steur. Voor zover bekend was het ook de eerste keer dat bij een Nederlandse opgraving doornhaai werd aangetroffen. Vogelbotten waren slecht vertegenwoordigd; zoogdieren vormden als gewoonlijk de grootste groep. Binnen deze groep was het relatief hoge aantal botten van schaap/geit opmerkelijk, evenals het voorkomen van bruinvis en walvis. Overige vondsten waren spinsteentjes (o.a. van lood), bronzen spelden en benen werktuigen.

Gemeente 's Gravenhage, sectie archeologie

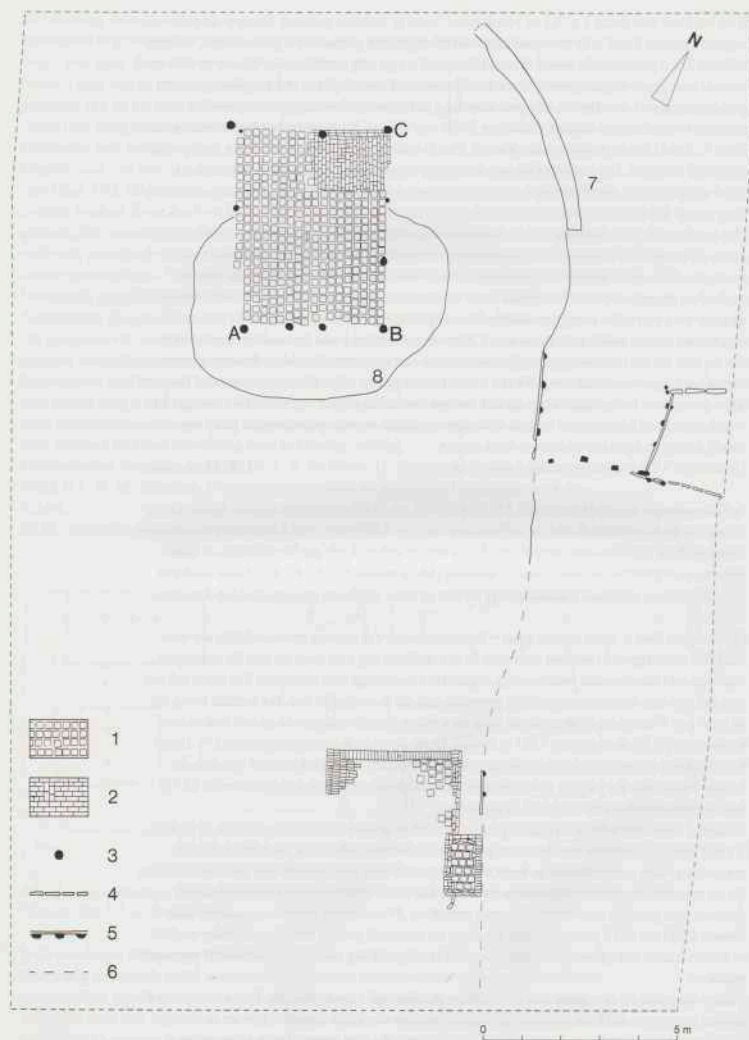
J. R. Magendans

's-Gravenhage: Korte Houtstraat 27/33 (afb. 13 en 14) Op de hoek van de Korte Houtstraat en de Kalvermarkt zal de uitbreiding van het Ministerie van Defensie gerealiseerd worden. Een deel van het terrein (ca 35%) was in gebruik als parkeerterrein en kon zonder veel problemen onderzocht worden (Magendans 1985). Er werd een werkput van 20 x 30 m uitgezet, waarin na vijf weken graven vijf fasen onderscheiden konden worden.

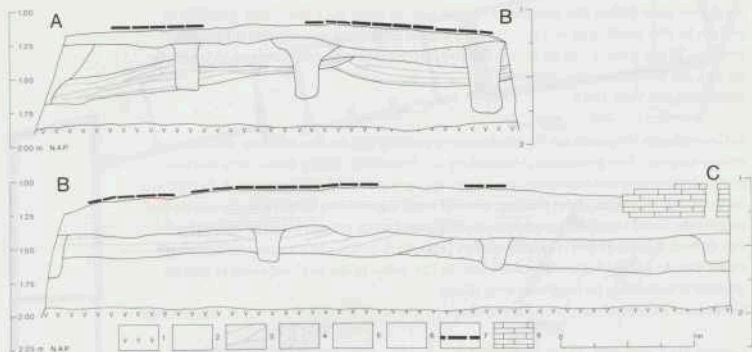
Gedurende fase 1 — de oudste fase — functioneerde het terrein vermoedelijk als weiland; de ondergrond bestond uit veen. In het midden lag een poel en aan de oostzijde liep een met een houten beschoeiing afgezette sloot langs een zandpad. De sloot zal het restant van een veenstroompje zijn geweest; aan de noordzijde van het terrein boog hij af naar het Westen en in deze hoek ging de houten beschoeiing over in een bakstenen kademuur (0,50 m breed en 1,40 m hoog). In de sloot stak een aanlegplaats (?). Deze constructies moeten waarschijnlijk gerelateerd worden aan een klooster dat aan de Lange Poten lag. Ze bleven gehandhaafd ook na de afbraak van het klooster in 1572; het weiland bleef zeker tot 1593 open terrein.

In fase 2 werd het terrein opgehoogd met humeuze grond van elders, waarna er in fase 3 twee kleine optrekjes werden neergezet. Deze huisjes (afmeting ca 3,50x4,50 m), waarvan er één aanvankelijk in hout werd opgetrokken, hadden elk een plavuizen vloertje en een bakstenen haardplaats in de hoek. De sloot moet in deze periode buiten gebruik zijn geraakt en werd volgestort met afval. Historische bronnen plaatsen fase 3 tussen 1593 en 1613, een datering die door de archeologische vondsten (onder andere — direct onder een plavuizenvloertje — een rekenpenning uit 1584) niet wordt tegengesproken.

Fase 4 omvatte de demping van de sloot en de afbraak van de huisjes. Het terrein werd geheel heringericht. Er werd een ophoging van schoon zand aangebracht en in de gedempte sloot werden enkele palenrijen geslagen die een betere funderingsondergrond moesten verschaffen. Met de rooilijn aan het oude zandpad werd vervolgens in 1613 (fase 5) een rij van vier huizen neergezet. Deze huizen bestonden uit een voor- en achterhuis, beide in één keer gebouwd. Het voorhuis was deels onderkelderd. De beerputten lagen als gewoonlijk in de achtertuin. Fase 5 eindigt in de 20e eeuw met de

Alb. 13. Gravenhage: Korte Houtstraat. Plattegronden van de eerste en derde gebruiksfase van het terrein. Legenda: 1. plavuizen vloertje; 2. baksteen; 3. paalresten; 4. verticale planken; 5. houten beschoëing; 6. reconstructie van de beschoëing; 7. kade; 8. poel. Tek. J. T. de Jong.

Afb. 14. 's-Gravenhage: Korte Houtstraat. Profiel door het noordelijke gebouwje van fase 3 (zie afb. 13). Legenda: 1. veen; 2. grijs zand; 3. grijs zand met humeuze bandjes (spoellaag); 4. vuil zand, verwerkt; 5. humeuze paalvulling; 6. schoon zand (ophogingslaag); 7. plavuizen vloertje; 8. baksteen. Tek. J. E. de Jong.

afbraak van de huizen. Een gedetailleerde studie van de 17e-eeuwse en latere verbouwingen kon niet worden uitgevoerd.

De vondsten kwamen vooral uit de gedempte sloot en de 17e-eeuwse beerputten. Deze vijf putten waren deels verstoord of vaak geschoond. De vroege bevatten onder andere roemers en noppenbekers, in de late werden ook vleugel-, baluster- en kelkglazen gevonden. In alle putten kwamen bovendien bekerglazen en vensterglas voor.

Gemeente 's-Gravenhage, sectie archeologie

J. R. Magendans

's-Gravenhage: Ockenburg Bij herbestudering van de aardwerkvondsten uit de opgraving van Holwerda in 1930-1937 (nu in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden; Van Heeringen 1983, vindplaats 62) bleek een groep van 124 uitsluitend forse randfragmenten, door hem 'romeins ruwwandig' genoemd, te determineren te zijn als Merovingische tonpotten. Dit zou een aanwijzing kunnen zijn voor de aanwezigheid van een nederzetting in dit gebied naast het al eerder aangetoonde grafveld (van Heeringen 1983, vindplaats 63).

Gemeente 's-Gravenhage, sectie archeologie

J. R. Magendans

's-Gravenhage: Ockenrode/Solleveld Van een deel van het terrein van de Westlandse Drinkwatermaatschappij werd door L. van der Valk een archeologische inventarisatie vervaardigd. Deze inventarisatie was nodig om na te gaan in hoeverre bij de aanleg van nieuwe spaarbekkens archeologische gegevens verloren zullen gaan. Door het onderzoek is de geologische opbouw van het terrein sterk verduidelijkt. Op grond daarvan kan worden aangegeven waar eventueel bewoningssporen uit Neolithicum tot IJzertijd verwacht kunnen worden.

Oppervlaktevondsten uit de Romeinse Tijd zijn beperkt tot het noordoostelijke deel van het terrein. Ze sluiten aan op het gebied waar Holwerda (1938) een nederzetting uit deze periode heeft opgegraven.

Verspreid over het terrein komen vondsten uit de Vroege en Late Middeleeuwen voor. Ook in het terrein waar het Merovingische grafveld ligt zijn vondsten uit de Vroege Middeleeuwen gedaan. Het grafveld kon daardoor nader worden gelocaliseerd.

Op het terrein is een systeem van wallen met daartussen laagtes aanwezig. Aangenomen

wordt dat deze wallen zijn aangelegd om het terrein beter voor landbouw geschikt te maken. In een ontsluiting was goed te zien dat de onderkant van een wal uit pluggen bestond. In het gebied van de wallen heeft waarschijnlijk ook een boerderij gelegen die uit de Late Middeleeuwen dateert.

Bron: Van der Valk 1985.

's-Gravenhage: Wagenstraat Bij een kleine opgraving aan de Wagenstraat werd in een venige laag veel leer gevonden (Magendans en Waasdorp, 1985). Bijna 70% hiervan bestond uit resten van schoenen, die in vier typen waren onder te brengen. Een type viel op door een bijzonder soort sluiting: een vijf maal ingesneden leren riem die om de hiel en over de wreef werd aangetrokken en vastgemaakt aan een gesp aan de buitenkant van de hiel. Zowel de leervondsten als het aardewerk geven een datering in het laatste kwart van de 14e tot het eerste kwart van de 15e eeuw. In die periode vond te plekke intensieve bewoning en leerbewerking plaats.

Gemeente 's Gravenhage, sectie archeologie

J. R. Magendans

Leiden: De Camp (afb. 15) In het gebied waar de kloosters van St. Agnes en St. Michiel hebben gelegen is de bebouwing gesloopt in afwachting van nieuwbouw. In 1984 kon daar door de ROB in samenwerking met de gemeente Leiden een onderzoek worden uitgevoerd. Dit gebied ligt dicht bij de plek, aan het begin van de Haarlemmerstraat, waar in 1983 een opgraving werd verricht (zie de kroniek over 1983). Beide terreinen liggen in het stadsdeel Maredorp, dat in 1355 bij het stadsgebied van Leiden werd getrokken.

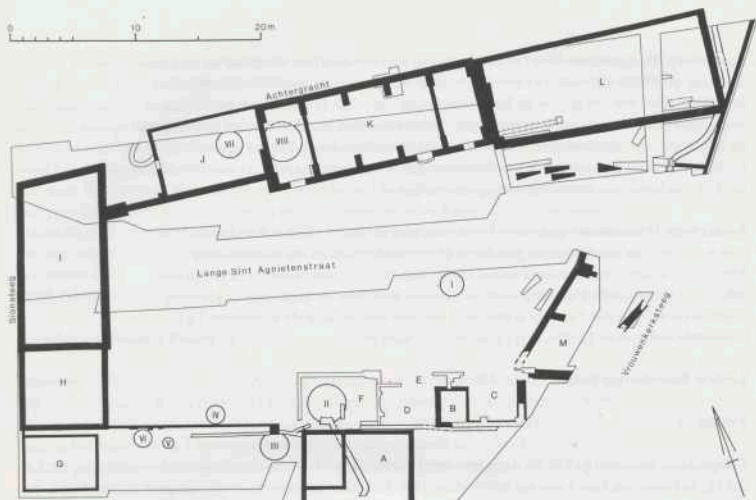
Hoewel uit de periode vóór de bouw van de beide kloosters weinig aanwijzingen voor de aard van de toenmalige bebouwing zijn gevonden, zijn de overeenkomsten met de resultaten van de opgraving aan de Haarlemmerstraat, wat deze periode betreft, zo treffend dat we kunnen aannemen dat de huizen van hetzelfde type zijn geweest als daar is aangetroffen. De plaats en de oriëntatie van de huizen laten zich niet vaststellen. De op het terrein gevonden kuilen zijn mogelijk gegraven om het omliggende gebied op te hogen. Later zijn ze gebruikt als afvalkuil. Gezien de samenstelling van het afval, dat bestaat uit aardewerk, versleten schoenen, mosselschelpen en dierenbotten, hebben we te maken met Middeleeuws huisvuil. De kuilen dateren uit de periode 1375 tot 1425. Nadere informatie over de maatschappelijke positie van de bewoners valt uit deze vondsten niet op te maken. Waarschijnlijk gaat het om eenvoudige (hand-)arbeiders of boeren.

Beide kloosters werden in de eerste helft van de 15e eeuw gesticht. Ze behoorden tot de derde orde van St. Franciscus; het waren lekenorden voor vrouwen. In 1410 kreeg het Agnietenklooster verlof voor de wijding van een eigen kapel en kerkhof. Het Michielsklooster mocht in 1441 een kapel inrichten. De kloosters werden in het laatste kwart van de 16e eeuw ontbonden. De kloosterterreinen werden daarna bestemd voor huizenbouw.

Bij de opgraving kon een groot deel van de funderingen van het Agnietenklooster worden onderzocht: ca 80% van het op grond van historische gegevens bekende terrein. Een klein deel van het kloosterterrein, ten zuiden van de Korte Agnietenstraat, kon niet worden opgegraven. Daar heeft waarschijnlijk slechts een aantal kleinere gebouwen gestaan.

Tot de eerste fase van de kloostergebouwen behoort gebouw A (afb. 15) met beerput II en het gebouw B. Mogelijk hoort ook beerput I bij deze fase. In het Noordoosten van het terrein, op de hoek van Vrouwenkerksteeg en de Achtergracht, bevond zich een begraafplaats en mogelijk een voorloper van de latere kapel (L).

De tweede fase, de belangrijkste bouwfase van het klooster, is te dateren in de tweede helft van de 15e eeuw. Hiertoe behoren bijna alle andere gebouwen: G, H, I, K, L en M. Ook de gebouwen A en B deden in deze tijd nog dienst. De inhoud en de datering van

Afb. 15. Leiden: De Camp, Plattegrond van de resten van het Agnietenklooster. Letters en cijfers worden in de tekst verklaard. Tek. R. J. van Heeringen.

beerput III duiden er mogelijk op dat gebouw A enige tijd als slaapvertrek in gebruik is geweest, namelijk toen gebouw K nog niet in gebruik genomen was. Hoewel de bij deze fase behorende beerputten een alledaags aardewerkrepertoir hebben opgeleverd, blijkt uit het botanisch onderzoek, waarbij onder andere granaatappels, vijgen en druiven werden aangetoond, dat de bewoners toch een zekere welstand genoten. Bij de zadenanalyse is voorts een groot aantal graansoorten gevonden, waaronder rijst. Blijkens de bijbehorende zaden van akkeronkruiden zijn ze afkomstig uit verschillende streken. Een stuk maalsteen uit put III doet vermoeden dat de bewoners hun eigen graan maalden. Put IV leverde enige aanwijzingen voor welstand: veel glas waaronder bekertjes, een bijzondere fles en een fragment van een lamp, die alle uit de eerste helft van de 16e eeuw dateren. Over de functie van de gebouwen kan het volgende gezegd worden. Uit historische bron is bekend dat gebouw L als kapel heeft gediend. In gebouw K hebben waarschijnlijk het refter en de slaapzaal gelegen. Het ontbreken van beerputten bij de gebouwen G, H en I duidt erop dat deze als werkvertrekken in gebruik zijn geweest.

De toegang tot het kloostercomplex moeten we in het Zuidoosten zoeken: tussen de gebouwen A en M of mogelijk in de Vrouwenkerksteeg ter hoogte van de huidige Lange Agnietenstraat. De oriëntatie van de kloostergebouwen is bepaald door de beschikbare ruimte. Daaruit valt af te leiden dat omstreeks 1450 de Vrouwenkerksteeg, Sionsteeg en de Achtergracht al bestonden.

De laatste bouwfase van het klooster bestaat uit enkele kleinere aanbouwsels in het Zuidoosten van het terrein: de gebouwen C-F. De datering van deze gebouwen is niet nauwkeurig aan te geven.

Het Michielsklooster kon niet even diepgaand worden onderzocht als het Agnietenklooster. Duidelijk waren de resten van twee gebouwen. Daarin werden funderingsmuurtjes gevonden, waarop houten vloeren hebben gerust. De van dit klooster gevonden sporen komen geheel overeen met een in het gemeentearchief aanwezige plattegrond uit 1604.

Bron: Van Heeringen 1985/2.

Leiderdorp: Hoogmadese Weg Op de vindplaats van een laag met vondsten uit de Karolingische en Merovingische Tijd (Holland 1984, 329) kon door de AWN afd. Rijnland een diepe sleuf worden gegraven. Het bleek dat de betreffende laag in een nat milieu was afgezet in de randzone van een geultje. Verder naar het midden van het geultje zakt de laag met de geulbodem mee en wordt hij steeds onduidelijker. Uit het gevondene blijkt dat op deze plek, waar in de toekomst woningbouw gerealiseerd zal worden, nog juist de randzone van een nederzetting aanwezig is.

Leiderdorp: Dwarswetering Aan de Dwarswetering is naar in 1984 bekend werd in het jaar daarvoor een gouden munt gevonden. Het betreft een door de muntmeester Madelinus in Dorestad geslagen triëns. De vondst die werd aangetroffen in grond die afkomstig was van een afgraving nabij de Leisloot kon door de gemeente Leiderdorp worden verworven. De Leisloot is mogelijk een rest van het al in de Romeinse Tijd bestaande riviertje de Leithe, een zijtak van de Oude Rijn.

Leiden: Roomburger Polder zie p. 349

Putten zie p. 349

Schipluiden: Rozemarijn Op 29 Augustus werd door de heer J. W. Moerman gemeld dat bij de bouw van fase 4 van het uitbreidingsplan Rozemarijn scherven en grondsporen uit de Late Middeleeuwen aan het licht waren gekomen. Bij waarnemingen in 1980 in een naast dit terrein uitgegraven singel waren al greppels, mest- en afvalkuilen aangetroffen. Na overleg met de Dienst Openbare Werken van Schipluiden en het grondbedrijf Transverko kon in het weekend van 31 augustus t/m 2 september nog enig onderzoek plaatsvinden door leden van de Historische Vereniging Oud-Schipluiden, aangevuld met leden van de AWN afdeling Den Haag e.o.

De vindplaats ligt op een zavelige geulafzetting van de Duinkerke I-transgressiefase. In de 12e eeuw is deze geulrug gedeeltelijk weggeslagen door het water dat uit het westelijk gelegen Liersysteem ten noorden van Schipluiden tot ver in het oostelijk gelegen veengebied wist door te dringen. Daarbij werd een kleidek over de oudere afzettingen in de omgeving afgezet. De bewoningssporen die in het vlak en de profielen werden aangetroffen, komen alle van boven dit kleidek, dat elders in het gebied is gedateerd in het tweede kwart van de 12e eeuw (Bult 1983).

Het vlak waarop de waarnemingen konden worden verricht ligt op 50 tot 70 cm onder het maaiveld, op ca 1,70 m-NAP. Dit niveau ligt min of meer gelijk met de top van de Duinkerke I-afzettingen. In dit vlak werden de sporen van greppels, paalkuilen en afvalkuilen waargenomen, behorend tot een boerderijwrf die in het laatste kwart van de 12e eeuw in gebruik werd genomen en rond 1400 werd verlaten.

Het oudste huiswrf was ca 35 x 21 m groot en Noordoost-Zuidwest georiënteerd. Het erf werd omgeven door sloten die aan de basis 150 cm breed zijn, maar aan het toenmalige maaiveld minstens 2 m breed moeten zijn geweest. De Noordoost-Zuidwest gerichte greppels werden in de eerste helft van de 13e eeuw gedempt en naar buiten verplaatst waardoor het erf werd vergroot tot 35 x 40 m.

De voor de periode 1130-1170 zo kenmerkende manchetranden van andennekannen ontbreken, maar de in de tweede productieperiode van het Andenne aardewerk (1175-1225) thuishorende zware driehoekige randprofielen (Borremans en Warginaire 1966), en fragmenten pingsdorf, paffrath en kogelpot zijn aanwezig, en dateren deze omsluiting.

Midden op het erf werden enige grote paalkuilen aangetroffen die variëren in doorsnede van 30-50 cm. De onderlinge afstand van de vier op een rij gelegen palen bedraagt 2,70 m, alleen de afstand tot de laatste, dubbele paalkuil is groter, namelijk 4 m. Het is de vraag of deze zware palen tot de dakdragende constructie van het huis

hebben behoord. De constructie van de oudste tot nu toe in het gebied bekende boerderijen – 16e eeuw – is namelijk drieschepig (Huyts 1984) en een parallel lopende rij dakdragers is niet aangetroffen. Aanvankelijk bestonden de wanden van de boerderij uit leem, getuige de brokken die in het oude greppelsysteem werden aangetroffen. In de 14e eeuw werd de fundering van het woonhuis waarschijnlijk gebouwd uit bakstenen en werd het dak mogelijk met leien afgedekt, hetgeen voor een boerderij in die tijd bijzonder moet zijn geweest. Het meeste afval werd in de 13e en 14e eeuw geworpen in de sloot ten zuidwesten van de boerderij en in greppels en (mest)kuilen buiten het huis. Tot de bijzondere vondsten behoren een kanfragment van 'pseudo-Vlaams' aardewerk, een met zoutglazuur overtrokken steengoedkan (3e kwart 14e eeuw), een benen glis en een benen kam.

ROB, Amersfoort

Epko J. Bult

Schipluiden: Woudse Polder zie p. 353.

Vlaardingen Enkele leden van de AWN afd. Helinium zijn zeer actief met het verrichten van grondboringen in het centrum van Vlaardingen op plaatsen waar nieuwbouw wordt uitgevoerd. Op deze wijze worden vele gegevens over de bodemopbouw verzameld.

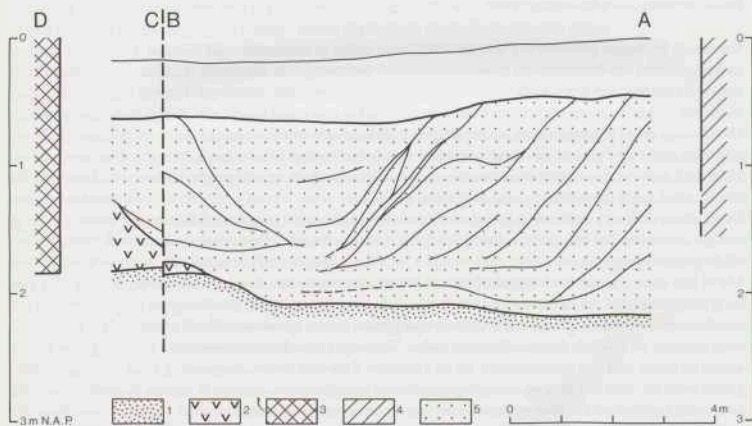
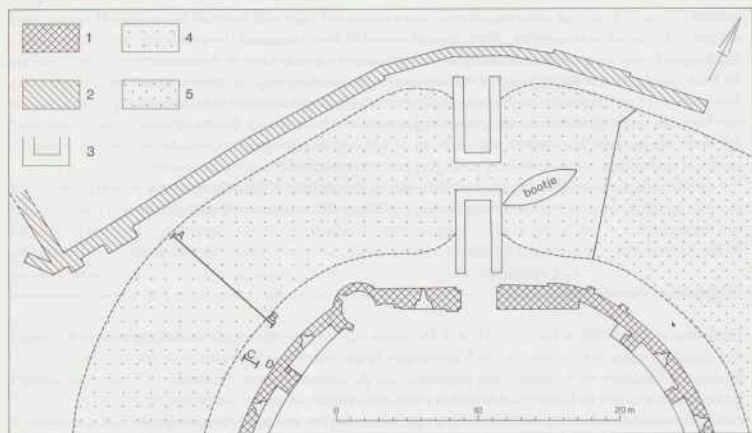
Enkele boringen aan de Landstraat leverden bovendien enkele scherfjes van pingsdorp en kogelpotaardewerk uit de 11e/12de eeuw op. Deze scherfjes werden opgeboord van een diepte van ca 4 m onder het huidige maaiveld.

Bron: Ter Brugge en Rozendaal 1985.

Voorhout: Teylingen (afb. 16 en 17) Begin 1984 werd in het in de loop der tijd dichtgeraakte gedeelte van de gracht om de kasteelmuur een nieuwe gracht aangelegd. Tijdens deze werkzaamheden kon een profiel door de grachtvulling worden vastgelegd. Hieruit bleek dat de kasteelmuur op het zand van de strandvlakte was gefundeerd (afb. 16 bij D). Toen de muur werd gebouwd en de oorspronkelijke gracht werd aangelegd lag er nog veen in het lage gebied van de strandvlakte waarin het kasteel is gesitueerd. Een klein deel daarvan was nog bewaard tussen de muur en de insteek van de gracht. In de strandvlakte komt thans verder geen veen meer voor.

De gracht is door het storten van grond en puin steeds verder dichtgeraakt, het laatste restant, niet meer dan een sloot is in de 18e of 19e eeuw verdwenen. De oudste vondst uit de grachtvulling dateert uit het eind van de 13e of het begin van de 14e eeuw. Uit de 17e of 18e eeuw dateert het bruggehoofd dat bij deze restauratie van de gracht weer tot brug is opgemetseld. In de laatste fase van het bestaan van de gracht was deze brug tot een dam verworpen. De grond van deze dam was gestort tussen aan weerszijden van de brug gelegen, uit planken bestaande damwanden. Wat ouder dan deze damwanden waren de resten van een waarschijnlijk uit de 18e eeuw daterend bootje. Langs de gracht werd de voor een deel op spaarbogen rustende fundering van muurwerk van de voorburch gevonden. De bouwgeschiedenis van dit muurwerk was zeer complex; onduidelijk is tot welke gebouwen het heeft behoord. Ook dit muurwerk is bij deze restauratie tot boven het maaiveld opgemetseld.

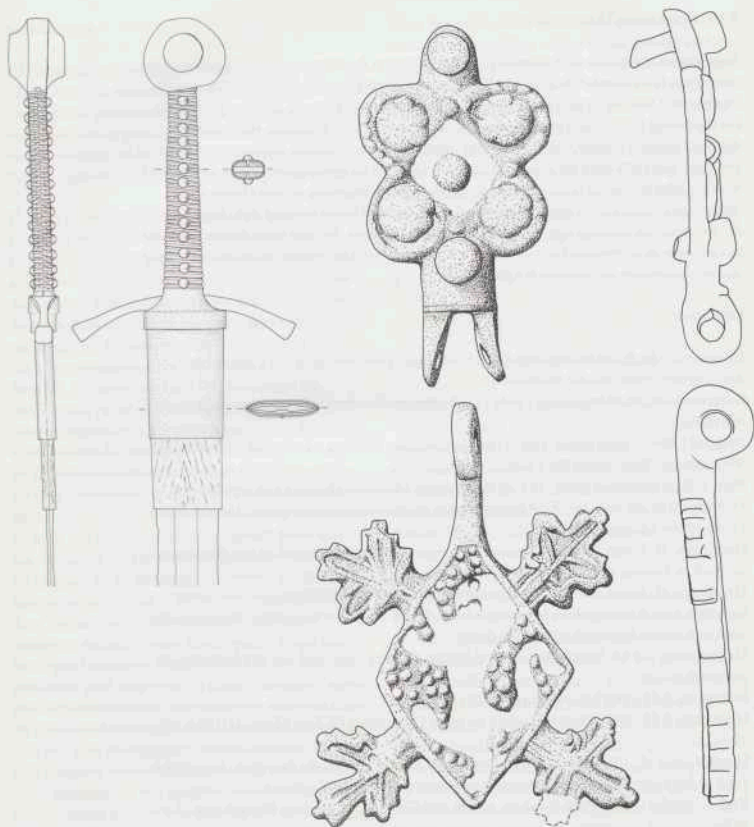
Tijdens het graven van de gracht werd een grote hoeveelheid aardewerk geborgen. De voortgang van de werkzaamheden maakte het helaas onmogelijk om de juiste stratigrafische positie van dit materiaal vast te leggen. Door deze omstandigheid zijn ook veel gegevens van biologische aard (botten en zaden) verloren gegaan. Het aardewerk dateert voor het merendeel uit de tweede helft van de 14e eeuw. Vooral de omgeving van de brug was rijk aan vondsten. Daar werd ook een zwaard aangetroffen (afb. 17). Bijzonder is dat in het natte milieu waarin het zwaard werd gevonden ook de bekleding van het gevest en een deel van de schede waren geconserveerd. De punt van het zwaard ontbreekt. De lengte van het bewaarde stuk bedraagt ca 105 cm. De bekleding van het gevest bestaat uit twee houten plaatjes die aan weerszijden van de greeponting waren aan-

Afb. 16. Voorhout: kasteel Teylingen. Boven: de ligging van het uitgegraven stuk gracht en de bij het graafwerk gevonden muurresten. Legenda: 1. bestaande kasteelmuur; 2. muren van de bebouwing op de voorburch; 3. resten van de brug; 4. uitgegraven stuk gracht; 5. voor het uitgegraven aanwezig open water.

Beneden: profiel over de gracht. Legenda: 1. zand van de strandvlakte; 2. veen; 3. kasteelmuur; 4. muurrest van de voorburch; 5. grachtvulling. Tek. ROB.

gebracht. Daaromheen was een stuk geribd leer vastgenaaid. Het geheel was bovendien met twee rijen spijkertjes vastgezet. Bij de parcerstang zat een leren regenkapje dat moest voorkomen dat regenwater in de schede liep. De schede bestond eveneens uit

Afb. 17. Voorhout; kasteel Teylingen. Zwaard uit de 14e eeuw met bekleding van het gevest en reconstructie van de schede (links op 1/4 van ware grootte); hangertje en bevestigingsplaatje van paardetuig (2× ware grootte). Tek. ROB.

houten plankjes aan weerszijden van het zwaard waaromheen leer was genaaid. Het zwaard is van een type dat uit de 14e eeuw dateert (vgl. Medieval Catalogue p.28). Bijzonder is verder de vondst van een bronzen heraldisch hangertje (afb. 17) en twee bronzen plaatjes waaraan hangertjes bevestigd zijn geweest. Het wapen op het hangertje is een klimmende leeuw, uitgevoerd in groen email. Midden op de plaatjes ligt een vierkant veld van blauw email. Het hangertje en de plaatjes vertonen sporen van verguldsel. Deze voorwerpen hebben deel uitgemaakt van paardetuig; de plaatjes waren met twee nieten vastgeklonken aan leren banden van het paardetuig bij het hoofd van het paard.

Wateringen zie p. 354.

Zoetermeer leden van de Archeologische Werkgroep Zoetermeer zijn erin geslaagd de resten van het kasteel Palensteyn te localiseren. Op enige afstand ten noorden van de Dorpsstraat werden in een tuin funderingen van een zwaar stenen gebouw gevonden. De fundering bestaat uit een roosterwerk van mannetje aan mannetje ingeheide palen die met liggende balken bijeen gehouden werden. De plattegrond wijst op een L-vormig gebouw. Aan de Noord en Zuidkant daarvan kon ook de voormalige gracht vastgesteld worden. Het kasteeltje is op het veen gebouwd. In de omgeving is, ingeklemd tussen droogmakerijen, slechts een smalle strook veen overgebleven waarop de bebouwing van de oorspronkelijke kern van Zoetermeer/Zegwaard staat. De vondsten wijzen erop dat het gebouw in de tweede helft van de 14e eeuw is opgericht. Vondsten uit de 13e eeuw wijzen op eerdere activiteiten ter plekke.

Literatuur

- Bloemers, J. H. F., 1978: Rijswijk (Z.H.), 'De Bult'. Eine Siedlung der Cananefaten, Amersfoort, *Nederlandse Oudheden* 8.
- Borremans, R./R. Warginaire, 1966: *La céramique d'Andenne. Recherches de 1956-1965*, Rotterdam.
- Brugge, J. ter/L. Rozendaal, 1985: Verslag boringen kaalslag Landstraat-Vossestraat te Vlaardingen, *Terra Nigra* 79, 13-16.
- Bult, E. J., *Midden-Delfland, een archeologische kartering*, Maasland/Amersfoort.
- Heeringen, R. M. van, 1983: 's Gravenhage in archeologisch perspectief, *Meded. Rijks Geologische Dienst* 37, 96-126.
- Heeringen, R. J. van, 1985/1: Nogmaals de Stevenshofjespolder in Leiden, *Bodemonderzoek in Leiden, Jaarverslag 1984* (in druk).
- Heeringen, R. J. van, 1985/2: Archeologisch onderzoek van de laat-middeleeuwse kloosters Sint Agnes en Sint Michiel in de stadswijk de Camp te Leiden, *Bodemonderzoek in Leiden, Jaarverslag 1984* (in druk).
- Herweyer, K., 1984: Veldverkenning op Putten, *Verslag over 1984 van AWN afdeling 9* (Rotterdam e.o.).
- Holwerda, J. H., 1927: Roomburg, *OMROL* 8, 60-64.
- Holwerda, J. H., 1938: Een Bataafsch dorp op Ockenburg bij Den Haag, *OMROL* 19, 11-60.
- Huyts, C.S. T. J., 1984: *De ontwikkeling van de Middendelflandse boerderij. Een onderzoek in het kader van de reconstructie van Midden-Delfland*, Maasland.
- Klei, J. van der, 1964: Profiel van de gracht van Corbulo bij Leiden, *Westerheem* 13, 95-102.
- Magendans, J. R., 1985: Tussen Plein en Kalvermarkt, *V.O.M. reeks 1985*, 3, 's Gravenhage.
- Medieval Catalogue*, 1967: London Museum, Londen.
- Řihovský, 1974: Die Nadeln in Mähren und im Ostalpengebiet, *Prähistorische Bronze-funde* 13,5, München.
- Valk, L. van der, 1985: *Inventarisatie van archeologische waarden van de duinterreinen Solleveld en Ockenburg*, Westduinen, gemeente 's Gravenhage (in voorbereiding).

Smallegange

P.J. Verkruijsse — *Matheus Smallegange (1624-1710): Zeeuwse historicus, genealoog en vertaler. Beschrijvende persoonsbibliografie. Met een verantwoording van de gevolgd methode van partiële interne collatie*. Nieuwkoop 1983. (Bibliotheca Bibliographica Neerlandica vo. XVI). Prijs f 120,—.

Hoewel de naam Smallegange velen bekend zal zijn, is er over zijn leven en zijn werken, met uitzondering van zijn kroniek natuurlijk, niet zoveel geschreven. Deze leemte in de literatuur is nu op zeer royale wijze opgevuld door het hier behandelde werk. Een summiere inhoudsopgave met vermelding van de bladzijden is in dit opzicht eigenlijk al veelzeggend: Lijst van platen (5), Inleiding (4), Verantwoording (28), Biografie (10), Bibliografie (430), Archivalia in verband met Smallegange (41), Literatuuropgave (91), Samenvatting in het Engels (4) en Index (19).

In de verantwoording behandelt de auteur allereerst de problemen uit de praktijk van de Nederlandse bibliografie, waarna hij uitvoerig ingaat op de taak van de analytisch bibliograaf. Deze kan o.a. fungeren als verbinding tussen de enumeratief bibliograaf en de tekstuitgever omdat hij de drukgeschiedenis van een tekst tracht te achterhalen door collatie om vervolgens een 'ideal copy' samen te stellen. Omdat Smallegange nogal wat heeft geschreven en vertaald — het chronologisch overzicht geeft ongeveer 70 titels, hieronder begrepen de herdrukken en titeluitgaven, waarvan door de schrijver 560 exemplaren werden achterhaald — valt het licht te begrijpen, dat Verkruijsse die niet alle integraal kon collationeren. Hij koos daarom voor de methode van partiële interne collatie, het collationeren binnen één druk op enkele duidelijk afgebakende onderdelen. In het laatste gedeelte van de verantwoording geeft hij aan hoe de bibliografie is ingericht. 'Iedere beschrijving bestaat uit een aantal onderdelen die door middel van kopjes met dubbele onderstreeping worden voorafgegaan'. Na de facsimile's van de titelpagina's, volgnummer en korte titelbeschrijving treft men o.a. de volgende onderdelen aan: formaat en collatieformule, paginering, signatuurposities, kopregelposities, prenten, inhoudsopgave, uitgaven, gecollationeerde exemplaren, niet gecollationeerde exemplaren, variantenoverzicht, korte commentaren betreffende de drukgeschiedenis en verwijzingen naar manuscripten, archivalia en literatuur.

Alles bijeen genomen is het geen gemakkelijk boek. In tegenstelling echter tot de meeste andere bibliografieën, die men uitsluitend als naslagwerk kan gebruiken, kan men dit boek ook gewoon lezen. Naast grondigheid en overzichtelijkheid in opzet en uitwerking is de bovengenoemde leesbaarheid een van de vele positieve punten van dit werk. De auteur is er op 28 juni 1983 aan de Universiteit van Amsterdam op gepromoveerd tot doctor in de letteren. Ik complimenteer hem graag met dit uitermate volledige handboek.

R. Huijbrecht.

Drie eeuwen Amsterdamse bouwkunst

Marijke Beek, *Drie eeuwen Amsterdamse bouwkunst; catalogus van architectuurtekeningen in de verzameling A. A. Kok*, Amsterdam 1984. Publicatie van de Gemeentelijke Archiefdienst van Amsterdam. Prijs f 22,50, te bestellen bij de Gemeentelijke archiefdienst van Amsterdam, Amsteldijk 58, 1074 HZ Amsterdam, tel: 020-646916.

Abel Antoon Kok (1881-1951) was niet alleen een gerenommeerd restauratiearchitect, maar ook een verwoed verzamelaar van kaarten, tekeningen, prenten, foto's en reproducties op het gebied van de topografie en architectuur. Kok koesterde een grenzeloze bewondering voor de traditionele Hollandse bouwkunst. Zijn beroep deed hem terdege de kwetsbaarheid en vergankelijkheid van deze oudere bouwkunst beseffen: een pand waarop hij vandaag bij het langslopen nog een bewonderende blik kon werpen, zou morgen wel eens verminkt of zelfs spoorloos verdwenen kunnen zijn. Door het verzamelen van afbeeldingen ervan wilde Kok die oude gebouwen documenteren en ze zo voor het nageslacht bewaren. In een reeks van 34 mappen heeft Kok zijn verzameling van de Amsterdamse bouwkunst, op bladen geplakt, bewaard. Deze bladen geven een mooie doorsnede van de zeer diverse bouwactiviteiten in Amsterdam in de 17e, 18e en 19e eeuw. Het Amsterdamse Gemeentearchief is er in 1981 in geslaagd deze kostbare *Atlas Kok* aan te kopen, die bestaat uit meer dan 150 handgetekende architectuurtekeningen. Het ging Kok niet zozeer om de esthetische kwaliteit van een tekening dan wel om de documentaire

waarde ervan. Zijn bouwtekeningencollectie bestaat dan ook niet louter uit topstukken. Er zijn weliswaar mooie en bijzondere exemplaren bij, maar ook eenvoudige verbouwingsontwerpen en tekeningen gemaakt door timmerlieden, wier tekensvaardigheid duidelijk niet hun grootste verdienste was. Voor de architectuur van na 1800 kon Kok weinig waardering opbrengen. Hij beschouwde het als 'voortbrengselen van de diepste inzinking van de bouwkunst'. Maar dat belette hem toch niet ook de 19de eeuwse bouwkunst te documenteren.

De collectie bevat hoofdzakelijk particuliere bouwtekeningen; tekeningen die voor particuliere opdrachtgevers, door bekende en onbekende architecten, zijn gemaakt. Daarmee is de *Atlas Kok* een waardevolle aanvulling op de in het Amsterdamse Gemeentearchief aanwezige tienduizenden bouwtekeningen van gemeentegebouwen; gebouwen waarvan de stad of later de gemeente opdrachtgever is geweest.

Marijke Beek heeft de collectie geordend en deze waardevolle catalogus samengesteld. Daarin zijn de tekeningen alfabetisch gerangschikt op naam van de architect van het afgebeelde gebouw. Van iedere architect wordt een korte biografie geschetst, waarna de tekening ter sprake komt. Naast gegevens als het adres van het gebouw, het soort tekening, techniek en afmetingen van het blad, wordt gedegen, soms uitvoerige, aanvullende informatie gegeven over het ontwerp en het gebouw zelf. Hiermee krijgt de catalogus ook voor diegenen die het vaak moeilijk hebben met bouwtekeningen een zeer lezenswaardig karakter. Het reproduceren van alle tekeningen in de catalogus was financieel niet haalbaar, daarom is gekozen voor een eigentijdse, maar niet echt handige, oplossing: alle bladen zijn afgebeeld op microfiches, zodat de lezer een indruk krijgt van de betreffende afbeelding. Voor degenen die de tekeningen beter willen bestuderen is het te hopen dat zij een leesapparaat in hun omgeving hebben staan. Hoewel, gezien de catalogus, ook een bezoek aan het Amsterdamse Gemeentearchief om de oorspronkelijke tekeningen eens te bekijken alleszins de moeite waard lijkt te zijn, zeker met de beschrijvingen uit deze catalogus in het achterhoofd.

L. J. H. Vroom

Adriaan Pauw

H. W. J. de Boer... (et.al; onder red. van H. Krol), *Adriaan Pauw (1585-1653) staatsman en ambachtsheer*. Gedenkuitgave van de Vereniging Oud-Heemstede-Bennebroek ter gelegenheid van het vierhonderdste geboortejaar van Adriaan Pauw, Heemstede 1985, 106 p. prijs f. 14,-.

Zoals de ondertitel van deze bundel artikelen aangeeft, verschijnt deze als deel 2 in de serie historische uitgaven van de Vereniging Oud-Heemstede-Bennebroek ter gelegenheid van het 400ste geboortejaar van Adriaan Pauw. De rol van Pauw als ambachtsheer kreeg tot dusver weinig aandacht. Zijn grootste bekendheid geniet hij nog steeds als deelnemer aan de vredesonderhandelingen van 1648. In de vorm van een zestal artikelen, die inhoudelijke en kwalitatief van elkaar verschillen, is getracht om aspecten van de persoon Pauw te belichten. Het optreden van H. Krol als eindredacteur heeft niet kunnen voorkomen, dat er relatief veel overlappings in de verschillende teksten voorkomen. Ruimtegebrek verhinderde om in deze bespreking nader in te gaan op de vele positieve punten van deze bundel. Node wordt volstaan met het plaatsen van enkele kritische opmerkingen, die enkel als aanvulling op het geschetste totaalbeeld willen dienen.

Zo merkt H. W. J. de Boer in het eerste gedeelte van het eerste hoofdstuk, dat weliswaar over Pauw als ambachtsheer handelt, in zijn bespreking van Pauw als raadpensionaris ten onrechte op, dat hij grote invloed ontleende aan zijn correspondentie met het buitenland. Zowel in zijn eerste ambtsperiode van 1631-1636 als in de tweede van 1651-1653 was dit beprkt tot de ambassadeurs van de Republiek in het buitenland, terwijl correspondentie met de buitenlandse vorsten sinds 1626 verboden was. Het feit dat Pauw voor het eerst voor een termijn van vijf jaar werd benoemd had apart vermeld moeten worden, daar het hierdoor voor Frederik Hendrik mogelijk werd om in 1636 een ander in zijn plaats te doen aanstellen. Het is ook minder bekend, dat Pauw bij zijn ambtsaanvaarding van de Staten van Holland de toezegging kreeg, dat hij na zijn ambtsperiode hersteld zou worden in het ambt van rekenmeester van Holland. Hoewel hij hiervan geen gebruik heeft gemaakt, had hij tevens toestemming verkregen om wijzigingen in zijn instructie voor te stellen. In tegenstelling tot H. Krol (p. 72) verzuimt H. W. J. de Boer (p. 24) een oorzakelijk verband te leggen tussen de kamer

Constantinopel en het ambt van Pauws broer Cornelis, als secretaris van Cornelis Haga, ambassadeur te Constantinopel. Hoogstwaarschijnlijk hield Pauws 'tulpomanie' verband met de toen heersende speculatiezucht, die omstreeks 1636 in Haarlem en omgeving een hoogtepunt bereikte. In het tweede gedeelte van dit hoofdstuk bespreekt H. Bruch de kerkelijke geschiedenis van de heerlijkheid Heemstede. Enigszins bevreemding wekt diens verbazing over het gebruik van de Staten van Holland om een belening te bekrachtigen, wat toen heel gewoon was. Bij erfopvolging gebeurde dit zelfs opnieuw. Verder bleek uit de notulen van de classis Haarlem, dat de preciese Pauw in het geschil met dit college over de predikantsbenoeming op 25 april 1623 wel degelijk zelf de rekkelijke Martinus Bruno uit de voordracht van 18 oktober 1622 koos (p. 31). Het was niet Pauw, maar de classis Haarlem die kort voordien in 1622 de klachten van de schepenen over de schoolmeester A. Brusselsmans behandelde (p. 38). Dit wekt bevreemding, wanneer men bedenkt dat de aanstelling van deze persoon krachtens de heerlijke rechten aan Pauw toebehoorde. Het tweede hoofdstuk bevat een door H. Krol samengestelde, bijzonder nuttige chronologische biografie, die voor zich zelf spreekt. Hierover valt enkel op te merken, dat helaas in navolging van andere bronnen ook hier weer staat te lezen, dat Pauw bij zijn ambtsaanvaarding als raadpensionaris ook grootzegelbewaarder en pensionaris van de Ridderschap van Holland werd. Het eerst vermelde nevenambt heeft hij echter nooit bezeten, daar dit in de periode van 1631-1636 sinds 20 juli 1629 door Johan, heer van Duvenvoorde, werd bekleed. Na diens dood werd Jacob Cats hiermee op 13 juli 1645 vereerd, die het tot aan zijn dood in 1660 vervulde. Voor de tweede nevenfunctie ontbreken duidelijke bewijsgronden. Wanneer men echter bedenkt dat Oldenbarnevelt hiervoor reeds een afzonderlijke aanstellingsakte nodig had (5-27 januari 1604) en dit ambt in Pauws periode nog meer op zichzelf was komen te staan, past hier op zijn minst de nodige voorzichtigheid. Hierna volgt als afzonderlijk artikel het lemma van W. Ravesteijn, dat hij in 1937 voor het *Nederlandsch Biografisch Woordenboek* schreef. Met name voor de bruikbaarheid van de aan het slot opgenomen lijst van schilderijen zij gewaarschuwd, daar helaas is verzuimd om deze naar de huidige gegevens bij te werken. Over het nut van het opnemen van het hoofdstuk van J. W. Groesbeek over het slot Heemstede, dat

eerder in het boek *'Middelleeuwse kastelen van Noord-Holland'*, hun bewoners en bewogen geschiedenis', Rijswijk 1981, verscheen, kan verschillend worden gedacht. Het gaat namelijk nauwelijks in op de periode, dat Pauw het kasteel bewoonde, wat overigens geen bezwaar is, daar hierover in andere artikelen uitgebreid wordt verteld. Het voorziet hooguit in de behoefte om de kasteelgeschiedenis in een groter tijdskader te plaatsen.

Het laatste hoofdstuk, waarin H. Krol Pauw als verzamelaar van wapens, kunst en boeken beschrijft bevat het meeste nieuws. Er is veel onderzoek voor gedaan, terwijl het geheel met enkele nuttige bijlagen wordt gecomplementeerd. De bundel wordt uiteindelijk afgesloten met een naamregister, waarin enkele omissies en fouten werden geconstateerd. Concluderend kan worden gesteld, dat deze uitgave, die niet pretendeert in het gemis van een biografie van Pauw te voorzien, als zodanig geslaagd is. Er zijn geheel nieuwe facetten aan het tot nu toe bekende beeld toegevoegd, die als bouwstenen voor het schrijven van een biografie kunnen dienen. Het is te betreuren, dat ondanks recente bronnenuitgaven van de *Resolutiën der Staten-Generaal* door de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis (RGP Grote Serie nrs. 176, 187) er naast de bekende gezantschappen nu niet eens wat meer aandacht is besteed aan Pauws vroegste gezantschappen in 1618, 1621 en 1624. Hoewel het enigszins buiten het bestek van deze bespreking valt, zij hier ook gewezen op S. Groenvelts artikel: Adriaan Pauw (1585-1653), een pragmatisch Hollands staatsman, dat onlangs in het oktobernummer van *Spiegel Historiaal* verscheen. Hij ontplooit hierin een geheel nieuwe opvatting ten aanzien van de relatie van Pauw en Frederik Hendrik in 1636, terwijl hij genuanceerder spreekt over Pauws geneigdheid tot vrede.

H. J. Ph. G. Kaajan.

Noord-Holland

F. J. M. Otten. Archief van het provinciaal bestuur van Noord-Holland, 1814-1850; met medew. van G. B. van Rheenen en J. Valenbreder-Everse. Haarlem, 1984. Rijksarchieven in Holland, inventarisreeks 35.

H. J. A. H. G. Metselaars. *Onderzoek in het Rijk-sarchief in Noord-Holland*. Haarlem, 1984.

Er verschijnen niet veel inventarissen van 19e eeuwse seriële archieven. Nu valt aan lange series notulen en reeksen ingekomen en uitgaande stukken weinig te beschrijven. Het bezwaar dat de meeste informatie in deze series is te vinden, heeft de samensteller opgelost door het opnemen van een tweetal generale indices. De eerste bestaat uit een overzicht van de trefwoorden waaronder stukken in het archief van de Gouverneur jaarlijks geklapperd werden. De tweede is een overzicht van de rubrieken der jaarlijkse index op de notulen van Gedeputeerde Staten. In een gespecificeerde index wordt tevens aangegeven over welke jaren materiaal op dit onderwerp aanwezig is. Bijvoorbeeld:

rubriek XIV Openbare orde en veiligheid
— stormschade, vnl. rapporten betreffende —;
tevens verzoeken om schadevergoeding 1822,
1827, 1833—1834, 1837, 1841, 1845-1847

Enkele illustraties maken duidelijk hoe men zich een 19e eeuwse indicateur en een klapper moet voorstellen. Er is bij het samenstellen veel aandacht besteed aan de bewerking van het 19e eeuwse trefwoordenapparaat, zodat het voor 20e eeuwse gebruikers toegankelijk wordt, een waar monnikenwerk. Duidelijke inleidingen geven precies aan hoe de verkregen toegang werkt en wat voor materiaal de gebruiker in het archief kan verwachten. En dat is heel wat. De generale indices tellen 17 hoofdrubrieken, waaronder bevolking, gezondheidszorg, handel en nijverheid, kerkelijke zaken, kunst en cultuur, onderwijs, openbare orde en veiligheid, waterstaat enz. Naast de gebruikelijke stukken, die men in een provinciaal archief kan verwachten, zoals verslagen, rapporten, instructies, aanstellingen, bouwverordeningen, maatregelen etc., etc., levert het doorbladeren van de indices altijd een aantal verrassingen op, soms anecdotisch, maar soms niet minder interessant; het oplaten van luchtballonnen in 1826 en 1846, ontwerpen voor boterbereidingsmachines in 1827-1828 en 1834, onder het trefwoord kinderarbeid een staat van in fabrieken werkzame kinderen uit 1841, uitroeiing van konijnen, 1816-1834 en 1836-1849, een telegraafverbinding tussen Amsterdam en Den Helder in 1848. Naast deze stukken 'van algemene aard' worden nog een aantal stukken van bijzondere aard beschreven, die buiten de series zijn gebleven. Daarmee is een vrijwel volledig overzicht

verkregen van de onderwerpen waar de administratie zich mee bezig hield.

Het archief van het provinciaal bestuur bestaat uit drie onderdelen, dat van de Gouverneur, dat van Provinciale Staten en dat van Gedeputeerde Staten. De Provinciale Staten fungeerden voornamelijk als kiescollege voor de Tweede Kamer en speelden verder nauwelijks een rol. De Gouverneur, van regeringswege aangesteld, fungeerde als vertegenwoordiger van het centraal gezag en was uit dien hoofde zoveel mogelijk betrokken bij de gang van zaken. Het regeringsbeleid was er in de eerste helft van de 19e eeuw nog sterk op gericht om op provinciaal en lokaal niveau een vinger in de pap te houden. De rapporten die de gouverneurs in de provincies wekelijks of tweewekelijks naar Den Haag zonden werden door het Historisch Genootschap in 3 delen gepubliceerd¹. Voor Noord-Holland zijn ze in de inventaris te vinden onder nr. 2904-2907. Gedeputeerde Staten vormden het dagelijks bestuur van de provincie en hier is het belangrijkste materiaal te vinden betreffende de geschiedenis van Holland. Publicatie van de inventaris van het archief van het provinciaal bestuur in deze vorm maakt de daarin opgesloten informatie makkelijk toegankelijk. Het lezen van de inleidingen kan een groot stuk 'drempeelvrees' wegnemen bij wie niet vertrouwd is met archieven geëndend volgens het verbaalstelsel. Dit is mede van belang, omdat bronnenmateriaal voor de eerste helft van de 19e eeuw doorgaans schaars is en moeilijk te vinden.

Wie daarnaast de moeite neemt het boekje van drs. Metselaars door te lezen, komt helemaal beslagen ten ijs. Dit is n.l. een goede gids voor gebruikers. Aangezien het ook dient als syllabus bij de lessen historisch onderzoek, die in het rijksarchief werden gegeven, reikt de inhoud verder dan alleen het gebruik van de rijksarchieven in Haarlem. Het geeft een algemene handleiding voor het verrichten van historisch onderzoek, nuttig voor iedere amateur en archiefgebruiker. Aangegeven wordt wat men wel en wat men niet in het archief kan verwachten. Het geeft in zoverre een aanvulling op het tweede hoofdstuk van de in 1981 verschenen archiefgids 'De rijksarchieven in Noord-

1 Rapporten van de gouverneurs in de provinciën; uitg. door A. C. J. Rüter. Utrecht, 1941-1950, Werken uitg. door het Historisch Genootschap, 3e serie, 73, 77, 78.

Holland', dat ook wenken voor het gebruik zijn opgenomen. Zo weet men na lezing in welk archief het eenvoudig en waar het ingewikkeld zoeken is. Tevens is een uitgebreide handleiding opgenomen voor het raadplegen van de historisch-topografische atlas. Hoewel in het eerste hoofdstuk het doen van literatuuronderzoek wordt aanbevolen, ontbreekt echter een handleiding voor het raadplegen van de archiefbibliotheek.

Beide boeken zijn verkrijgbaar bij het Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem, de inventaris voor f44,50, de gids, herzien en herdrukt, voor f7,-.

Margriet de Roever

IJsselmonde

D. I. Blonk, J. A. Crezée, A. van der Lee-Bijlsma. *Van dokters en dorpen op het eiland IJsselmonde en in de Hoekse Waard*. Jubileumboekje ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de afdeling 'Zuid-Hollandsche Eilanden' van de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst. Ridderkerk, 1984, 111 pp. ill. Prijs: f14,50.

In 1884 werd de afdeling 'De Zuid-Hollandsche Eilanden' van de Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst opgericht. Dit gaf aanleiding tot een herdenking neergelegd in een historisch geschrift over de medische verzorging en de artsen in deze contreien. Het boekje is fraai uitgegeven en verlucht met oude foto's, die de aandacht trekken, vooral die van de dokter met zijn strohoed naast zijn oude ford op de voorpagina. Het boekje bevat 14 artikelen. Het eerste handelt over de organisatie van het medisch beroep in het beneden Maasgebied. Het is een goed gedocumenteerd overzicht over de verslagen van de werkzaamheden van de afdeling, geen makkelijke opgave, omdat de bronnen schaars en verspreid waren.

H. Knook schreef een kort overzicht over de lotgevallen van de afdeling van 1900. Daarna gingen enkele auteurs in op de praktiserende artsen in die tijd, een moeilijk onderwerp gezien het feit dat er met overleveringen en familie archieven gewerkt moest worden, omdat er vrijwel geen bronnen over te vinden zijn. Er is één overeenkomst: het waren allen geneeskundigen die zich in hoge mate inzetten voor hun patiënten, die streden voor een betere hygiëne op de eilanden en die zich beijerden om

waar zij konden de armoede te verzachten. A. P. Bezemer schreef over doktoren in Zwijndrecht, D. Biesheuvel over Dokter Cornelis Flohil, J. A. Crezée over G. Flohil en de andere artsen van Rijsoord, J. van der Es over Ridderkerk en zijn medici, en P. J. Horsman over Johan Hendrik Coert, de laatste chirurgijn. Daarna schreef H. Kortweg over artsen uit een meer recent verleden, A. M. Overwater keerde weer terug naar de oude tijd van Barendrecht, met een levensbeschrijving van een chirurgijn huisarts in de periode 1855-1899. Zo zijn er nog meer korte stukken, een herinnering aan een nachtelijke visite van H. de Roest en een medisch-historische bloemlezing van F. van 't Zelfden uit Heerjansdam.

Een mooi boekje, met vele namen in het register en veel foto's die getuigen van rust, landelijkheid, eenvoud en hard werken.

A. M. Luyendijk-Elshout

't Nut

W. W. Mijnhardt en A. J. Wichers (red.), *Om het Algemeen Volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. Deventer 1984. XXIV. + 429 p. Prijs f57,50 over te maken op rek. no. 84.54.51.693 t.n.v. de Nutsspaarbank te Haarlem.

Op 16 november 1784 werd te Edam een genootschap voor volksontwikkeling opgericht onder de zinspreuk *Tot Nut van 't Algemeen*. Tot de stichters behoorden Jan Nieuwenhuijzen (1724-1806), doopsgezind voorganger te Monnikendam en diens zoon Martinus, die arts was. De Nederlands-gematigde variant van de Verlichting alsook een vrijzinnig christendom lagen ten grondslag aan hun idealen van opvoedbaarheid van de 'mindere' man ofwel van 'het gemeen'. Het christelijke beginsel van 't Nut verdween pas in 1970 uit de statuten, hoewel al een eeuw eerder was gesteld dat dit beginsel in zedelijke of ethische zin diende te worden opgevat en niet in dogmatische.

In de negentiende eeuw groeide 't Nut uit tot een grote welzijnsorganisatie waarvan de plaatselijke afdelingen, departementen geheten, sterk autonoom waren. 't Nut was toen koploper bij het stimuleren van allerlei typen onderwijs: kleuterscholen, kweekscholen, ambachtsscholen, het onder-

richt in tekenen, zang en gymnastiek. Dan waren er de tot een begrip geworden Nutslezings, vooral in de kleinere steden en in de dorpen. Baanbrekend werk geschiedde op het gebied van het bibliotheek- en het spaarbankwezen. Rond de eeuwwisseling had het progressief-liberale hoofdbestuur invloed in regeringskringen, dus op de wetgeving. Nutsmensen kenden sociale bewogenheid maar men nam afstand van het socialisme met zijn 'verderfelijke werkstakingen'. Na de eerste wereldoorlog moest 't Nut aan betekenis inboeten door het voortschrijdend proces van godsdienstige en politieke verzuiling en door de steeds toenemende rol van de overheid. Het aloude denkbeeld van het particuliere initiatief moest terrein prijsgeven. Over deze ontwikkelingen worden we uitvoerig voorgelicht door dit kloekke gedenkboek, dat uit drie delen bestaat. Het eerste deel behandelt in negen hoofdstukken de veelzijdige werkzaamheid van 't Nut zelf. Helaas heeft men hier gekozen voor een chronologische in plaats van een thematische aanpak, hetgeen heeft geleid tot verbrokkeling. De hoofdstukken zijn steeds op dezelfde strakke manier ingedeeld zodat men vele malen de draad weer moet opnemen over terugkerende belangrijke thema's als onderwijs, bibliotheken en spaarbanken. Zodoende wordt het zicht op de grote lijnen er voor de lezer niet gemakkelijker op. Van beter gehalte en veel leesbaarder is deel twee, dat gedegen bijdragen bevat, onder meer over 't Nut en de 18de-eeuwse genootschappen, 't Nut en het tekenonderwijs, 't Nut en de 'sociale kwestie' en over Ph. Kohnstamm als Nutspedagoog. Of de activiteiten van het 19de-eeuwse Nut mogen worden bestempeld als een moraliserend 'burgerlijk beschavingsoffensief' (p. 339-340) of niet (p. 220), dient de lezer voor zichzelf uit te maken. De oprichters van 1784 beoogden de 'lagere' regio's des volks te bereiken, maar het ziet er naar uit dat 't Nut in de vorige eeuw veeleer aansloeg bij de middenklasse. Deel drie, getiteld documentatie, bevat een nuttige opsomming van de archieven van de departementen en van het hoofdbestuur, een goede bibliografie van werken uitgegeven door 't Nut, alsmede een uitvoerige opgave van literatuur, verschenen over 't Nut. Belangstellenden in de Nederlandse volksontwikkeling, ook op het lokale vlak, kunnen met dit deel hun voordeel doen.

W. M. Zappé

Zijpe

J. T. Bremer, 'Roerigheid en muerij' bij de bedijking van de Zijpe, met een inleiding van Dr Theun de Vries. Zijper Historische Reeks deel 2. Enkhuizen, uitgeverij Omnia Currant, 1984. ISBN 906484091 1. Prijs: f 10,-.

In 1983 verscheen het eerste deel van de Zijper Historische Reeks: een uitgave van het 'qohier van de familie', een in 1674 opgemaakte lijst van alle gezinshoofden in de Zijpe en Hazepolder met vermelding van het beroep en de gezinssamenstelling. Drs J. T. Bremer schreef er een instructieve inleiding bij. Een jaar later is er nu van dezelfde auteur het tweede deeltje in de reeks. Hierin beschrijft hij in kort bestek de verschillende fasen van de bedijking van de Zijpe. De nadruk valt daarbij op de veelal erbarmelijke omstandigheden waaronder de dijkwerkers hun zware arbeid verrichtten. Ook in het vorige boekje stond trouwens al de armoede van de bewoners van de Zijpe in wat we onze gouden eeuw noemen centraal. De auteur Theun de Vries onderstreept in zijn inleiding nog eens het belang van dit soort publicaties: 'Misschien is het wel een voorrecht van de plaatselijke en regionale geschiedschrijving dat zij in wat men de 'curiosa' van de historiografie zou kunnen noemen, de nationale geschiedenis vaak treffend aanvult en . . . even vaak kritisch belicht. Het plaatselijke blijkt dan niet alleen maar curieus, maar in velen gevallen uitermate wezenlijk voor het begrijpen van het nationale.'

Beide boekjes, smaakvol uitgegeven door de uitgeverij Omnia Currant te Enkhuizen, zijn goede voorboden van het grotere werk over de bedijking en de bewoners van de Zijpe tot 1800 dat de Heer Bremer in 1985 hoopt gereed te hebben.

J. H. Rombach

Paleografie

P. J. Horsman, Th. J. Poelstra en J. P. Sigmond, *Schriftspiegel, Nederlandse paleografische teksten van de 13de tot de 18de eeuw*. Zutphen 1984. Terra. Prijs: f 79,-.

De drie auteurs, die allen op een of andere wijze banden hebben met het archiefwezen, hebben met het hier te behandelen boek een belangrijke bijdrage geleverd ten behoeve van de studie van de

Nederlandse Paleografie. Niet alleen is het een mooi boek geworden met fraaie duidelijke platen op kwalitatief goed papier, maar ook de inhoud ervan mag er zijn.

De inleiding opent met een uiteenzetting over de ontwikkeling van het schrift en de diverse schrifttypen sinds de oudheid. Daarna volgen hoofdstukken over afkortingen, taalgebruik, getallen, dateringsproblemen, bronnenkritiek, het verzorgen van de transcriptie en teksteditie. De inhoud van deze capita geeft een goede theoretische ondergrond voor de praktische beoefening van de paleografie en kan dienen als opstapje voor verdere studie in de werken die in de literatuuropgave worden vermeld. Wellicht ware het beter geweest onder de literatuur over afkortingen nog wat meer titels te vermelden dan alleen Capelli, waar dit werk zich beperkt tot Latijnse en Italiaanse afkortingen. Te denken valt daarbij aan de aanvulling op Capelli van Pelzer en voorts het werkje van Chassant. De inleiding eindigt met aanwijzingen voor de gebruiker, een exposé over de aard der stukken en een glossarium van gebruikte termen. Bij de keuze van de teksten heeft men allereerst in het oog gehouden dat die didactisch verantwoord moesten zijn. Verder heeft men erop gelet dat er ook vanuit historisch, geografisch en archivalisch standpunt beziën een zo groot mogelijke diversiteit aan teksten werd opgenomen. Het zoeken naar geschikte teksten is, naar ik uit eigen ervaring weet, een van de belangrijkste maar ook moeilijkste onderdelen van het onderwijs in oud schrift. De tekst mag niet te saai zijn, het handschrift niet te slordig, de tekst moet de juiste afmetingen hebben, niet te lang, maar ook niet te kort, en last but not least de tekst moet gaaf zijn, dat wil zeggen liefst geen vochtvlakken of beschadigingen vertonen, die een en ander onleesbaar maken. Immers het aanleren van het lezen van paleografie op zichzelf kost de cursisten al moeite genoeg, zonder dat dit door bijkomende problemen nog eens extra lastig wordt gemaakt. Naar mijn mening zijn de schrijvers in deze opgave volledig geslaagd. De teksten voldoen zonder meer aan de hierboven geschetste vereisten. De bijbehorende transcripties maken een verzorgde indruk, al heeft men hier en daar wel eens een steek laten vallen. Zij worden voorafgegaan door een korte aanduiding van de inhoud van de tekst en de opmerkingen, waarin de tekst in zijn historische en archivalische context wordt geplaatst en indien dit nodig is de datering wordt opgelost. Verder wordt de vindplaats van de tekst vermeld.

De enige aanmerking, die ik zou willen maken, betreft niet het boek zelf en is derhalve van weinig belang. Het zou misschien beter zijn geweest indien de auteurs er in hun 'ter verantwoording' wat meer de nadruk op hadden gelegd, dat men oud schrift niet kan leren lezen uit een boek en dat ook deze mooie atlas de cursist niet voldoende is om deze praktische vaardigheid machtig te worden. Zeker voor het verkrijgen van leesvaardigheid in de paleografie geldt dat oefening kunst baart en bij uitzondering eveneens dat het vele goed is. Dit zij echter genoeg hierover, deze kanttekening vermag immers niets af te doen aan het bewonderenswaardige geheel dat deze drie collegae het licht hebben doen zien en dat ik een ieder van harte ter lezing aanbeveel.

R. Huijbrecht

Inhoud van de 17e jaargang

Artikel

- H. Dieriks
Partnerkeuze te Amsterdam in het begin van de 19e eeuw 123-130
- Willem Eikelboom
Een lokaal geschiedschrijver: Hendrik Jacobsz. Soeteboom 200-208
- W.Th. Frijhoff
Crisis of Modernisering? Hypothesen over de ontwikkeling van het voortgezet en hoger onderwijs in Holland in de 18e eeuw 37-56
- Hans Groot
Achtttiende-eeuwse arcadia's: tussen literatuur en geschiedenis 241-252
- E. O. G. Haitsma Mulier
Geschiedschrijving in het vroegmoderne Nederland (16de-18de eeuw). Enige lijnen en patronen 185-199
- P. C. M. Hoppenbrouwers
Maagschap en vriendschap
Een beschouwing over de structuur en functies van verwantschapsbetrekkingen in het laat-middeleeuwse Holland 69-108
- H. J. Ph. G. Kaaijan
Zestig jaar kerksplitsing te 's-Gravenhage 269-283
- M. H. D. van Leeuwen
Gezinsconstructies van bedeeiden in Amsterdam, 1750-1850 109-122
- G. J. R. Maat
De relieken van St. Jeroen 284-294
- F. W. A. van Poppel
Stad en platteland in demografisch perspectief
De Nederlandse situatie in de periode 1850-1960 161-180
- W. J. M. J. Rutten
Moraliteit en medicalisering
Een regionaal-differentiële analyse van de sterfte zonder geneeskundige behandeling in Nederland (ca. 1870-1900) 131-160
- Walter Soechting
De wandschilderijngen van Dirk Dalens III in Leiden 258-268
- B. M. J. Speet
'Haarlems onvoltooid verleden'
Haarlemse stadsgeschiedschrijving in de achttiende eeuw 231-240
- Theo Thomassen
Coentraad van Heemskerck 1646-1702
Diplomaat tussen prins en patroon 14-36